

G (Kop) 2
C 91

Кор. 728-1 Xp.

Стойкылань
Фзанап

ДАМЛЫКЪ

Сюйюнчланы Азамат Алимни джашы фахмулу джаш поэтлерибизни бириди. Аны «Къобанны мынчакълары» деген назму китабы, «Къарачай шахарым», «Кёкала», «Багъа-тырланы Харуннга» дагъыда была кибик алапат джырлары халкъгъа кеслерин сюйдюргендиле.

Быйыл Азамат окъуучулагъа кесини «Адамлыкъ» деген биринчи проза китабын береди. Азаматны бу китабы да къарачай литератураны ичинде тыйыншлы орун табыб, халкъны къуандырыр деб ышанабыз. Азамат бусагъатда Къарачай-Черкес пединститутда тамада устаз болуб ишлейди. Ол СССР-ни писателлерини Союзуну члениди.

●

Ставрополь
китаб издательство
Черкесск
1966

●

Сыйынчаны
Азамат

АДАМЛЫКЪ

ПОВЕСТЬ БЛА ХАПАРЛА

Халал джюрекле

(Повесть)

Адам къатында адам ёлмейди.

Нарт сёз.

Мен районну халкъ окъуу бёлюмюнде къуллукъ эте эдим. Майны джыйырмасында орта школланы биринде зрелостну аттестатына экзамен берген классха бардым.

Школда ол кюн сабырлыкъ, тазалыкъ, байрам хал бар эди. Къызыл байлауу бла дежурный устаз сюеле эди. Онунчу классда экзамен алгъан комиссия тюрюлю-тюрюлю гокка хансла джасагъан столну джанында, сохтала да кирсиз кийиниб, бирем-бирем парталада олтура эдиле. Бюгюн биринчи экзаменди. Окъуучула литературадан сочинение джазадыла. Литератураны устазына:

— Къалайды, Людмила Николаевна, темаланы джаратамысыз? — деб сордум.

— Айхай да, инспектор джолдаш, «Евгений Онегинни», «Джаш гвардияны» экзаменлеге хазырланган кёзуюде да сюзгенбиз. Ючюнчюге, «Адам адамгъа -- шохду, джолдашды эм да къарнашды» деген темагъа ушашланы да джылны ичинде джазыб тургъанбыз. Бу джол къалай джазарыкъларын ким билсин, джазгъандан сора кёрюбюз, — деди.

Сохтала юч темагъа да джаза эдиле.

Мен дагыда устазга:

— Класда айырмага окъуганла ненчадыла? — деб сордум.

— Бютеу предметледен да айырма окъуганла төртеулендиле, — деб, окъуучулары атларын айта келиб, аланы ичинде ол Есина Ленаны да айтды.

— Есина,—деди устазы,—школда комсомолчу алчыланы бириди, ол быйыл кеси энчи хазырлаб, эки аман окъуган сохтага болушуб, аланы иги билимли этгенди, мени класда помощникимди.

Ол тукъумну эштгенлей, мени къулакъларым кыздыла. Мен аны таный эдим. Ма къарай келиб, орта партада олтурганын кёрдюм. Ол ишине асыры синггенден кишиге да къарамай эди.

Сочинениени джазыб бошагъанла бирем-бирем эшикге чыгыб тебретиле. Устаз меннге: «Бу сочиненнелени бир кёрюгюз» — деб, талай тетрадны узатды. Бирин окъуб чыкъдым, джаратдым. Экинчисин ачсам, ол Есина Ленаны тетрады! Мен бу абаданыракъ, ариу хатха экинчи кере тюбейме, алай а джазылгъанны магъанасы къалайды? Ол «Адам адамга—шохду, джолдашды эм да къарнашды» деген темага джазгъан эди. Сочинениени окъуй келиб, мен быллай джерине джетдим: «Бу теманы мен бошуна алмагъанма. Ол меннге бек джууукъду. Бир ыйыкъ мындан алга кесими юсюмден бир тахсаны билгенме. Аны устазларыма айтмасам, кимге айтырыкъма. Мен бусагъатда эки экзамен береме: бири — школда, бири — юйде. Хапарны созуу неге керекди. Ачыкъ айтайым: мени эки анам барды, бири туугъан анам, экинчиси — асырагъан анам, огъай, алай бёлмеклик да меннге тюз тюлдю. Экиси да меннге мени табхан бир анадыла. Бири мени табыб бир джыл къарагъанды. Бири уа оналты джылны ёстюргенди. Биринчи анамы таныгъанлы талай кюн болады. Ол,

джазыкъ, сабийни атыб кьойгъанладан тюлдю. Ала кёчген машина авария этгенинде, мени кьойнундан нийиб кьоюб, кеси джаралы болуб кетиб, артда уа къаллай бир излеб кюрешгенди...

Ол анам, хариб, меннге къалай тюбеди: кьучакълаб, ийнакълаб, тёпмеден башлаб тырнакъларыма дери уппа этиб ийнакъланмагъан бир тьогюм къалмагъан эди. Тюрсюнюбюз ушагъанны кьой, тырнакъларыбыз да ушайды дейди. Мен да алай болгъанын кёрюб турама. Ол кюндеча ёмюрюмде джыламагъанма. Мен аны кьучакълаб кёб джыладым. Ол кюн бизни кёрюб, экинчи анам да джылай эди. Мени энди эки анам, эки къайгъым, эки кьууанчым! Ала меннге этген игиликни мен къайтарыгъа кьолумдан келмез, ол тьоппе-тюздю. Алай а былайда арада чын сауутча бир болум барды. Эки анамы, эки атамы джууукълары, поселокда хоншула, танышла, таб танымагъан адамла да мени джазыума кеслерини къайгъырыуларын, кенгешлерин кьошаргъа излейдиле. Барын кыйнагъан, артыкъсыз да бек мени кыйнагъан, бир соруу барды: «Мен энди ким бла къалыргъа керекме?!».

Мен сезгеннге кёре, мени эки бёлюрге излегенле бардыла, алай а бёлюнмезлик бир затны экиге къалай юлешгин? Ол къалай кыйын ишди. Айтыгъыз, багъалы устазларым, мен къалай этеим? Бу мени зрелостха экинчи экзаменим болду. Мен онунчу классны бошайма: окъургъаamy кирейим, ишлергеми барайым. Сиз мени уллу иш уста этерге излегенигизни эштиб тургъанма, сау болугъуз, бек сау болугъуз. Алай а мен мындан ары окъумай къалсам да, «Адам адамгъа — шохлу, джолдашды эм да къарнашды» деген сыйлы иннетни ёмюрге унутмам. Ол адамлыкъны тамалыды. Мен кесим аны джашауда тутхан, аталыкъ, аналыкъ, эгечлик, къарнашлыкъ этген адамланы кючлеринден сау къал-

гъанма, аны джылыуунда, аны нюрюнде ёсгенме. Ол керти адамланы джюрек тамырларында туугъанды. Аны юсюнден бюгюн айтмай къалай къояйым. Мен аны юсюнден былай аз джазгъаныма айыб этмегиз, ёнге мени эки анамы джазыулары сейирди, аланы хапарларын джазыучу билсе, сау повесть боллукъ эди...»

Бу сёзлеге джетгенлей, джюрегим къызыу урду. Гитче джилтинден от тюшгенча, бу сёзле мени джюрегими джандырдыла. Мен муну юсюнден билгенлерим бютеу эсге тюшюб, ол повестни бетлери кёз аллымда кёрюндюле...

Мен хапарны ортасындан башлагъанымы эслей болурсуз. Аны юсюнден мен сизге айтмай болалмайма, тынгылагъыз аллындан айтайым.

АНА

195.. джыл Къарачай-Черкесияны районларыны бирини окъуу бёлюмюнде мен школлагъа къарагъандан сора да ёксюз сабийлени кеслерине бала этген адамланы ишлерин джюрюте эдим. Ол сабийлеге кёз-къулакъ болургъа, къалай ёсгенлерине таймаздан къараргъа борчум эди. Бир кюн иш бошалырны аллы бла кабинетимде олтуруб джаза тургъанлай, эшик къагъылыб, бир тиширыу кирди.

Сёлешиб башлагъанлай, ол таулу тиширыу болгъанын билдим. Аны башында къара джибек джаулулгъу, юсюнде эркин бичилген мор кашемир чепкени, аякъларында алаша, сары туфлилери бар эди. Ол орта сюекли, къаракёз, тегерекбет, бетинде нюрю болгъан, къыркъдан атлагъан тиширыу эди. Аны мийик кёкюрегинде эки медалы бар эди: бири акъсыл «За трудовое отличие»,

бири уа алтын бетли Бютеусоюз эл мюлк выставканы медалы эди.

Мен саламлашыб олтуртдум. Ол столгъа джууукъ шиндикге чёгюб, джаулугъуну чачакъларын айыра, халпарын башлады.

— Мени сизге районону тамадасы джибергенди. Джанынга къурман болайым, мени тарыгъыуума бир эс бёл. Кесим бусагъатда совхозда ишлейме. Орта Азиядан джангы келгенме. Андан ненча кере джазгъан эсем да бир ыз тюзеталмагъанма. Юй башчым фронтда ёлген эди, мен бу районда бир сабийчикден айырылгъанма, аны тас этиб, табалмайма.

— Къачан, къалай болгъанды?

— Аурууунгу алайым, аллындан айтайым да бир тынгыла. Мени атым Назифатды, къызчыкъгъа Амина атагъан эдик.

— Ашхы, айт, Назифа.

— Ол кёзюу, — деди Назифа, — тирменни чархы солуна айланган заман эди бизге.

Къазауат чыгъар джыл джаз юй башчыбыз тракторист нёгерлери бла бир кюн бригадда юйге келди да, анга тенглери:

— Айтек, быйыл сабанланы алай терен сюрдюрюб, тырнауун кюлю салдырыб, джерни мамукъ кибики этдиргенсе. Ат тишлеча аллай айырма нартюхден урлукъ атханбыз, къачда мюрзеуме дегенни джыйыб, къолубуздан келлик тюлдю, — дедиле.

— Ала къачан джетедиле, оургъа эки къолум кичиб турады. Эндиги джыл бизни колхоздан эл мюлк выставкагъа бютеу бригадабыз бла барыргъа керекби, — деди бригадирлери — юй башчыбыз.

Ала иги джорала эте эдиле. Алай а сабанланы оургъа анга эм да аны тенглерине буюрулмады; къа-

зауат башланды да, юй башчыбыз аскерге кетди, алай тургъанлай бригадлары бла кетдиле.

Сени сыйынг да тёппемде болсун, мен төрт джыл болгъан джашчыкъ, къарында да бирчик бла юйде къалдым. Тоба, алай айтханыма айыб этме, къарнашым, ол мени къолуну аязындача тута эди. Кесибизни джарагъан юйюбюз, черномор ийнегибиз, къарачай къойларыбыз, бал четенлерибиз — небиз да бар эди. Экибизни да колхозда ишлегенибиз бир-бирине джалгъаныб, кереклибиз болмай джашай эдик. Ол джыл юйюбюзге къызчыкъ къошулду. Тыбырда юч джан болдукъ. Турабыз. Амма не, джашауубуз бузулду. Насыбысхы да ызына кетди.

Аталарыны урушдан письмолары келе туруб, дынг болду да къалды. Джай бир кюн ишден келиб эшик аллында гюх тую тургъанлай, элни тамадалары: Советни, колхозну председателлери, бригадир бла военкоматдан бир лейтенант джаш, дагъыда хоншубуз къарт арбазгъа кирдиле. Борбайларым къыйылды. Юйге кириб, олтурмаздан:

— Энди бел къатдыр, Назифа, болур болгъанды: Айтек Ата джурт ючюн урушда джигитлик этиб ёлгъенди... Смоленск областда басдырылгъанды... Джатхан джери джумушакъ болсун, джашауу халкъгъа, сабийлерине къалсын, — деб къайгъы сёз бердиле. Башым тегерек айланыб, джюрегим джер бла тенг болду. Къара кийиб, чабышыб эгечлери джетдиле. Тийре, джууукъ, тенг джыйылыб, бушууун, джылауун этдиле.

Айтекни тенглери джазгъаннга кёре, ол онбир гитлерчини ёлтюрюб, джаннган юйден бир къызчыкны къутхарама деб джанын бергенди.

Назифат эрини юсюнден извещениени дагъыда бир конвертни меннге узата:

— Къалай ёлгени мында джазылгъанды. Бу письмо эгечинде сакъланнганды.

Алыб къарагъанымда, письмону ичинде ма бу къагъыт бар эди.

«Аскер тенгизни багъалы юй бийчеси, сабийлери, джууукълары!

Бу уллу бушууну сизни бла бирге кёребиз. Айтекни ёсдюрген ата-анагъа, джууукъларына, халкъына уллу бюсюреу этебиз.

...Юч айны мындан алгъа Айтек партиягъа кирирге заявление берген эди. Аны Ата джуртну къоруулауда джигитликлери ючюн коммунистлени тизгинине алгъан эдиле. Бизни рота бюгюн атакагъа эки кере барды. Айтек взводну командири бла тенгиш алда бара эди. Ол автоматындан атыб, онбир гитлерчини ёлтюрген эди.

Рота элге кирди. Немецле кючлю къадалгъандыла. Эл джау чыракъча джанады. Бизни къатыбызда джана тургъан бир саламбаш юйню ичинде ачы кычырыкъ таууш келди. Ол онгсуз сабий сабий тауушха ушай эди. Адам башын кёлтюралмазчады. Айтек терезени автоматы бла уруб, юйню ичине тюшдю, окъла джюйюлдейдиле. Ол боркъулдаб тургъан тютюню ичи бла джаннган отдан бир гитче сабийчикни алыб чыкъды. Ол эки джыл чакълы болгъан кызычыкъ эди. Аны анасы алайда ёлген эди. Биз болгъан тийреде граждан адам кёрюмеди. Ол сабийни кюйнуна алыб, Айтек экинчи арбазгъа кирирге тюз башыбызда самолет ойнай, ары джанындан атылгъан минала юсюбюз бла шууулдаб ауадыла. Биз да чабыб баргъанлай, башыбыздан окъ, тоб чачылыб, тебреди. Къызычыкъгъа темир кесекле тиедиле деб, Айтек башында каскасын (темир бёркюн) алыб, аны бла сабийчикни юсчюгюн джабды. Анга къараб тургъанча, тюз ол кёзюуде чачыла келиб, темир кесекле Айтекни башына тийдиле. Къызычыкъ да кюйнунда тур-

гъанлай, Айтек ауду. Биз джетиб тутханыбызда, ол кызычыкны кучакълай алай айтды: «Мен ёлеме, тенгле, бу джашасын, алыгъыз... мени да быллай гитче кызычыгъым барды, джаугъа бу ачылыкъланы кечирмегиз...» — деб, кёзлерин джумду.

Кызычыкны тынчылыкълы джерге ашырдыкъ. Бизни къаныбыз джаугъа къаршчы андан да бек къайнаб, уруб фашистлени элден чыгъардыкъ. Алай а Айтекча кёб ашхы тенглерибизден айырылдыкъ. Аны биз элни башында къарнаш къабырлада асырагъанбыз.

Айтекге ёмюрлюк махтау!

Биз аны не заманда да унутмазбыз. Ол Ата джурт ючюн, совет адамла ючюн, орус кызычыкъ ючюн джашауун бергенди. Биз хорларыкъбыз.

Немец-фашист кюклеучюлеге ёлюм!

Аскер салам бла № частны солдатлары эм да офицерлери»...

Немецле Украина бла Россияны кёб джерлерин алыб. Ростовха джетгендиле деб, бизге да аман хапар келди. Биз извещениени алгъанлы арадан кчуру ючыйыкъ кетгенди. Немецле Кавказгъа джууукълашыб келгенлери себебли, ашыгъыш эвакуация башланды. Коммунистле эм да коммунист болмагъанла да тебретдиле. Киши къалыргъа излемей эди.

Алгъан джерлеринде фашистле аз адамнымы къыгъа эдиле, къоркъдум. Ол фашист мурдарланы бетлерин къарамаз ючюн, сабийлени да алыб, джау кирмеген башха джерге кетерге хазыр болдум. Мени къарнашым да юдегиси бла келеди, бирге барыргъа оноулашханбыз. Қатышхан заман эди, машина, арба да джетишмей эди.

Бир кюн танг атмай, бизни элтирге грузовой машина келди, аскер машина эди. Районда ударникни юйюдо деб, бизни сыйлай эдиле. Шофер, бир ашхы джаш, кеси да болушуб, джибин, аркъанын кысыды. (Биз кимни юйдегиси болгъаныбызны исполкомдан келген айтхан болур эди, ол бизге бек джан аурута эди). Машина джолгъа чыкъды. Джюрютючю кабинагъа олтур дегенде, уялдым да не эсе да олтуралмадым. Биз машинаны башында: джашчыкъ къатымда кысылыб олтурады, кызычыкъ къойнумда—кетиб барабыз. Танг джарыгъанды. Къобан ёзенни, кесинг билесе, джоллары къочхар мюйюзлеча айланч-буйланчдыла. Гулоч-Къолгъа джетерге машина тохтаб-тохтаб джюрюрге къалды. Кече джаугъаны себебли машина тайыб, эте болур деб туруб, не шофёр къалкъый болурму деб джюрегим къоркъду. Мен да машинаны кабинасыны къагъыб айтайым деб, ауузуму ачдым: олсагъатдан машинаны чархлары неге эсе да бир къаты затха мичиб, кёлтюрюлюб, шын туруб, бизни ёрге алай атды, сени джауунга да ол кюн келсин, сора биз джардан къуклдукъ!.. Мен, къурурукъ, сабийледен айырылдым. Джашчыкъ хо, бир джанымда келе эди, къойнумда тургъан кызычыкъны къалай ийиб къойдум, артыкъсыз да бек бюгюн-бюгече да анга кюеме... Гулоч-Къолну тюбю ёзеннге кетиб ким сау къалгъанды? Алай болса да мени бир насыб дуккулум болур эди... Бир заманда къарасам, кесим эскергеннге кёре, адамла тегерегимден басыныб, мени кёлтюрюб айлана эдиле. «Сабийле!»... деб хахай салгъанымда, «джашчыкъ ёлгенди» деген таууш къулагъыма чалышыб, кёзюмю ачханымда, ёзен сууну джагъасында, кырдыкчыкъда джашчыгъымы къан джугъу болуб, тюзетилиб тургъанын кёрюб, джангьдан эс ташладым.

Ол кюн мен нек ёлмедим, уахды унутхан, мен ёлюб, ол джашаса, не боллукъ эди?..

Къатынны джарыкъ бети кюнню булут басханча тюрлене келиб, джыламукъла бетин джуууб башладыла. Мен аллыма келген адамны терен джаралары ашланганын кёрюб, кёл эте, столдагъы графинден къуюб, стакан бла суу бердим. Андан бир уртлам этиб, сора кесин джыйыб, хапарны созду.

...Алай бла мен больницагъа тюшдюм, болгъаным сыдырылыб, сол аягъым инчигимден сынган эди... Ол барыудан барыб, санитар вагон бла мен Къазахстаннга ётген эдим. Сау болсунла совет адамла, меннге къарнашлыкъ эгечлик да этдиле. Мен аякъ юсюне миндим, бир джылдан ишге джарашдым. Адам кеси башына къалса, джигит болады. Алай айтханыма айыб этме, къарнашым, мен алгъын, къазауатха дери къобузчу эдим. Юйде джангыз къыз болуб, эрке ёсген эдим. Джашлыкъда иги чыныкъмагъаным себебли артда ишде кыйын болду.

Толу арбаздан, толу юйюрден, толу ырысхыдан чыгъыб, талай юй бла узакъ джерге тюшдюм. Эм алгъа колхозгъа член болдум. Къум тюзлеге суу салыб, чюгюндюр ёсдюрдюм, звеньевой этдиле гетменнге таякъгъа да къолубуз джарашды.

Къазауатны кыйын джылларында инджилсем да, къалгъан халкъча, ашарыкъгъа киерикге да тёздюм. Урунганны сыйын кёрген къралда джашайбыз. Малчылыкъда да ишлегенме: ийнек саугъанма, къой кютгенме. Бютеусоюз эл мюлквыставкагъа да баргъанма. Галай характер, ачха саугъа да алгъанма, ырысхы сартындан джашауум аман тюлдю. Къазахстанда къарнашымы да табхан эдим...

Енге мени джюрегим бла кече-кюн да бир ырхы барады...

Къатын сабыр болду, кёжюреги ауур солуб кыйналгъаны танылды. Аны джюрегинде джуммакъ болуб тургъан туюмчекни тешилгенин билдим. Мен биягъы суудан къуюб узатдым да:

— Эгечим, ишчи бир кесек, — дедим.

— Ырхы дегеним да неди десегиз, ол кызычыккы кыйгъысыды. Джашчыккы басдыргъан адамла хагарын айтхандыла. Кызычыккы уа аты-чуу чыкмады да къалды. Эсим кёб тюрлю сагъышлагъа бёлюнеди: къулакъ суугъа кёмлюбмю къалды, суу ташламы эздиле, джылан эмибми кетди, ёзенде айю, бёрю ашабмы кёйдю, чырпыгъа, къаягъа илиниб къалыб, къаргъагъа, къузгъуннга азыккы болду?... Ажымлы болгъанымы билеме, ёнге бир бирде иги умутла да этеме: сау болурму, энди уа уллучукъ болгъан болур!... Джангыз саулугъун эшитсем, дуняны мюлкюнден алыр эдим. Джюрегиме бир себеблик болур эди. Бу озгъан заманны ичинде бир сабий джылагъан болса да сытыла, сабий кийим кёрсем да термиле, тиш айландыргъан сагъатында тиш джырна ким этди дей да тыхсый, къаллай сагъышла, къаллай кюнле, къаллай кечеле ётдюле...

— Эгечим, излеген табар дейдиле, аман этме. Бусагъатха дери излегенмисе, къалай излегенсе?

— Ма оналтынчы джылы, мен аны излеб ненча кере джаздыргъанма, къалайлагъа сордургъанма, бир деб бир ышан, бир ыз табылмайды.

— Шофёр, аскерчиле уа?

— Бизни элтген шофёр да ёлген эди хариб. Ол кюн алайда болгъанланы барысы кырылыб къалмагъан эселе, биллик болур эдиле, айхай, атын, тукъумун билмеген адамларынгы къайдан табхын, къалай излегин? Ярабин, сау бармыды экен?

Къазауат болмаса, мен толу юй болуб, рахат джашарыкъ эдим... Фашист итле, къан къусарыкъла, аргда

иги кереклилерин табхан эдиле: тюк-тюк болуб чачылдыла. Алагъа мен айтхан къаргъышланы къуру джартысы джетсе да, кюл-кёмюр болур эдиле, мурдарла! Аланы юзюклери юзюлсюн, ала тюлмюдюле мени юйсюз, сабийсиз этген!

Бираз тынгылаб, къатын дагъыда айтды: «Ол кюн алайда адамладан ким болса да билликди... ансы.. къайдам...»

Ол алай айта тургъан заманда мени эсиме бир эштген затларым тюше башладыла. Алай а аланы айтыргъа бусагъатда боллукъмуду?

— Да, къарнашым, ол табыллыкъ да болмаз, ёнге бу районда сен ёксюз сабийлени ишлерин джюрюктесе деб эштгенимде келе турама. Айыб этме, башынгы да бездирдим. Атангы, анангы джаны ючюн, эсингде бир тут, бир чык айырсанг, билдирirse деб тургъан джерин айтды.

Талай джыл мындан алда мен эшитген бир хапар джюрегими джылытыб, джарыкъ ауаз бла:

— Сен айтханча, къызчыкъ бизни районда тас болгъан эсе, эгечим, кёлюнгю аман этме, излейик, кёбюне тёзген азына да тёз, иш алдады, биз аны табаргъа да болурбуз, — дедим.

— Ий-й-й ауузунга къурман болайым, иги аууз ачдынг эсе, ашхы сагъатда, джылы ауазынг джюрегими джылытды.

— Сенича келиб, балаларын табханла боладыла. Сени къызчыгъынгы бусагъатда не тукъуму, не аты, не атасыны аты бизде джазыулагъа келишмейдиле. Аны туугъан джылы бла, тюрсюню бла, хапары бла излерикибиз.

— Айхай, гитчечик эди, ол къыйын заманда элде сурат алыучу джокъ эди да, суратха тюшюрмеген эдик.

Алай а аны юсюнде бир кетмез ышанчыгъы бар эди, кѳргенлей, танырыкъ эдим...

— Ол неди?

— Къой, аны, къой... кетмез ышанчыгъы дегенлигиме ол бош затды, аны бла излеб адам кишини табалыкъ тюлдю, — деб айтмады. Мен да андан бек къалай кюрешмедим. Мени эсим башхагъа кетди. Мен бир хапар эштген эдим да ол бу тиширыу айтханны юзюмдюсю болурму деб умут этдим. Алай а тюз ачыкъ билмеген затынгы къалай айтхын, айтмай да къалай этгин. Быллай халда таралгъан анадан джукъну джашырыргъа боллукъмуду? Анга болушмай а къалай къойгъун.

— Эгечим, кызычыкъ сау къалгъанына ишек джокъду. Алай а артда не болгъан болур, мен анга сагъыш этеме, — дедим.

— Къайдан билесе, сау къаллыкъ. — джюрегими халыгъа тагъыб турма да бир джукъ биле эсенг айт! — деб, сескеклениб кѳзюме къарады.

Джыламукъла кѳзлерини гинджилерин джабыб, джуммай-джуммай тѳнгередиле. Ол тас болгъан кызычыгъыны юсюнден не аз да хапаргъа тынгыларгъа табса, кѳзюне чѳб болуб тюшсенг да уумай тынгыларыкъ эди алай тансыкъ, суусаб болгъан эди.

Мен да бу джол кеси тохтагъынчы джукъ айтмай сакъладым. Кѳзлери нюр джаныб, хапаргъа аралдыла. Мен бу хапарны бир самаркандчы шофѳрдан эштген эдим.

ГИНДЖИ

Ташкентде поездге кечигиб, машина бла барыргъа шахарны кыйырына чыкъдым. Мен Самарканд джанына барлыкъ эдим. Машинала тохтаучу джерде къол

кѣлтюре, танг кесек сюелдим. Ары бла бери озгъан машинала чепкен сокъгъанча джюрюй эдиле. Джюгюм кѣб тюлдо: ичинде китабларым болгъан, бир чемоданым барды. Окъуудан келеме. Сора сеялкала джюклеб келген, кабинасы бош бир «ГАЗ—51»-ге къолуму кѣлтюрдюм. Машинаны тохтатаракъ этиб, шофѳр кабинаны эшик терезесинден бойнун созуб:

— Къайрыса?

— Джизак шахаргъа дери.

— Олтур!

Мен эшигин эрлей ачыб, машинагъа миндим.

Джай эди. Кюнорта бола эди. Азияны кюню иссиге чомартды. Мотордан келген джылыу кюнню къыздыргъанына къошулуб, терибиз барады. Сол джаныма айланнганымда, шофер да асыры бек терлегенден тер тамчыла эки хончасын сызыб, имбашларына тама, аны аскер кѣлегин суу тамгъала этгендиле, бурнундан акъгъан тер тамчыла рульгъа тийиб, бир джанына чортлайдыла.

Джол узакъды. Быллай джерде ушакъ эте бармаса, тамам эригириксе, мен заманны къалай ашырыргъа билмей:

— Шофѳрланы ишлери къыйынды, хаман джолда, учсуз-къыйырсыз джол. Кирпик къакъмай джюрюрге керексе. Ансы джолда не мал, не адам басдырыб кетириксе, — деб сѣз башладым.

— Мени ишим меннге къыйын кѣрюнмейди. Не ючюн десси, мен машинаны бек сюеме. Не болса да, суйген ишинг къыйын тюлдо.

Бусагъатха дери шум болуб келген шофѳрну тили ачылды.

— Мен Донда туугъанма, — деб ол шофер, тыйылыб тургъан сууну аллы бошланнганча, хапар айтыб

башлады. — Сабийлигим Волгоградда ётгенди. Атам, анам джашаргъа ары кёчген эдиле. Мен Волганы джагъасында кюнню-кюн узуну тас болуб айланыучан эдим. Барындан да бек мен тенглерим бла уллу автострадагъа чыгъаргъа сюе эдим. Артыкъсыз да бек тизилиб, сынджыр болуб баргъан, бизни къатыбыз бла шыб деб гюрюлдеб ётген машиналагъа кёзюм къарай эди. Былайда бензин акъгъан бла къызгъан асфальт ийис эте эдиле. Ёнге бензин ийис ол заманда меннге не алакат гокка хансланы ийисинден да иги кёрюне эди. Мен шоферлагъа кёзюм къараб, кесим да алача болургъа сукълана эдим. Школда тенглеримден мени бир башхалыгъым болмай окъуй эдим. Алай а кюн сайын балчыкъгъа батхан грузовиклени къатларында сюелиб къарай, не да шоферлагъа болушама деб къалыб кетиб, дерслериме кечиге эдим. Кёнчегиме, курткама джау тамгъала тюшюб, юйге алай къайтыучан эдим. Къысха айтыргъа, шоссени тюз баргъан лентасы бла автомобиль меннге тюшюмде да кёрюне эдиле.

Мен сегиз классны бошагъанлай, салыб Къызыл Октябрь заводну гаражына бардым. Завгар меннге къараб, ышарыб, ремонт этген цехге джиберген эди. Анда бир ай ишлегенден сора джал алдым. Биринчи джал алгъанымда асыры къууаннгандан, аягъым джер тутмай, джыларым келген эди. Мени тёгерегимде ашхы адамлагъа, ала мени ишчи юйюрге къошханларына, кесими халат къыйыным бла алгъан сомлагъа къууана эдим. Андан сора окъугъан да этдим, машинаны да билдим, меннге шофёр болургъа эркинлик берилди.

Джаб-джангы, джашил бояуу джылтырай, бир гачикге миниб, къуру юч кюн ишлегенлейиме, къазауат ачылгъаныны ачы хапары келди. Ол кюн огъуна мен машинаны да платформагъа салыб, урушха кетдим. Аскерде машина бла Украинаны, Кърымны, Север Кав-

казны, Узакъ Востокну дагыда башха джерлени джолларында бек кѣб айланганма.

Окѣууну юсюнде аны бла къалмай, эл мюлк техникумда заочно окѣуйма, механик болургъа, башхалагъа да техниканы суюдюрюрге мурат этеме, — деб, джолда чунгурлагъа тюбесе, рульну ары бла бери уста бура, ишине разылыгъын танытды.

— Алгъын тоб, окъ ташый эдик, андан эсе урлукъ, сеялкала ташыгъан тынчды,—деб меннге ышара, — Самаркандны ары джанында джангы кыырдыш джерледе мюрзеу сюрген совхозгъа элтеме, — деб билдирди.

Асфальт джол—машинагъа рахатлыкъды. Тебси кибик Голодная степни ортасы бла кюн кыыздыргъан чайырлы асфальт джол джау джагъылгъан къайиш джибча джумушакъ болуб, тюб-тюз тартылгъанды. Джангы асфальтдан эски асфальт джолгъа чыгыб, машина ариу джолгъа къадалды. Бир кесекни баргъанлай, асфальт ашалаб, ташы-зыгыры ачылыб, машина силкиннгени сайын, башында джюгю да зынгырдай тебреди. Мен да аман джолгъа джетгинчи ушагъыбызны арты болгъанына къууандым. Нѣгерим сѣзню суюгъен, джарыкъ адам болгъанын билдим. Быллай адамгъа джаншакъ да дейдиле, алай а кесини тутхан ишине быллай бир джанын бергеннге алай айтыргъа боллукъмуду. Дагыда бир кесек баргъанлай мен шофѣргъа джолну аманлыгъын чертдим. Ол бюгюн меннге къаршы сѣлеширге ант этгенча, джууабын башлады.

— Мен кѣргенлени къатында бу джол мамукъ тѣшек кибикди. Мен къазауатны кѣзюуюнде Кавказда болдум. Анда таулада, ѣзенледе, къаялада бир къауум джол шкафын къобусу бла баргъанча алай барады. Мен Невинномысскени, Черкесскени ары джанында, Къарачайда болгъан эдим. Анда тийреле къаяланы тюбюнде, джарланы башында тюшген эдиле. Сен ол джерлени кѣр-

сенг, сейирсинир эдинг. Ол джоллада ат, эшек джю-
рюрге болмаса, машинагъа бек кыйын эди. Ол джер-
леде джашагъан таулула батыр, ачыкъ джюрекли, къо-
накъны сыйлагъан миллет эдиле.

— Да мен да Къарачайданма, ол джерледе ёсгенме,
кесим да къарачайлыма, — дегенимде, ол сейирсинди.
Мен да бир эртдеден таныш адамыма тюбегенча бол-
дум. Ол таныгъан эллерин сагъына келиб:

— 1942-чи джыл сизни тау джолларыгъызда къалай
болгъан эдим, билемисе? — деди.

Мен тёзалмай:

— Не болгъан эди? — деб сордум.

— Бир алаамат тенгимден ёмюрлюкге айырылгъан
эдим... Ол ахсыныб, кёзю чыракъ кетиб, бир кесекни
барды. Сора мени таба къарагъанында, джууаб сакъла-
гъанымы эслеб:

— Къач ала эди, воинский частда бизни подразделе-
ниени талай машинасын Минги-Таугъа джууукъ бир
элден эвакуациягъа кетерик адамланы келтирирге джи-
берген эдиле. Биз ары кече баргъан эдик. Юйлени
хапчюклерин джюклеб, ызыбызгъа тебрedik. Мени ал-
лымда эки машина ётген эди.

Шофёрла бек арыгъан эдиле. Муну аллында госпи-
талны кёчюрген эдиле. Ала джукъламагъанлы эки сут-
ка бола эди. Аны уа киши ангыларгъа сыймей эди. Та-
мадала: «Машинаны джюгюн джюклеген, джюгюн тю-
шюрген заманда джукълагъыз», — деб къойгъандыла.

Насыбха, мен элтирик юйню адамлары тири къы-
мылдадыла да, кеслери да джюклерча кёргенимде, ка-
бинкагъа кириб, ала машинаны джюклеинчи шинелиме
чырмалыб къалкъыдым. Бошагъанлай уягдыла. Кетдик.
Ол бираз солуб, андан сора меннге айланыб:

— Нени айтыб башлагъан эдим?

— Ызыбызгъа къайтыб барабыз.

...Хы, барабыз бир тар ёзен бла: онг джаныбыз къаяла, сол джаныбыз джар, тюбю болмагъанча терен ёзен, тюбюнде тау сууну шоркъулдагъаны къулагъыбызгъа келеди. Танг джарыгъанды. Учхан джулдузла бир-бирде кёкню сызыб джукъланадыла.

Келебиз. Аллыма къарасам, джолну онг джанында джаргъа ёсген уллу эмен терекни бутагъында бир гинджи тагъылыб тура!... Джууукълашыб, машинаны газын аз этгенимде, сабий джылагъан таууш чыкъды. Кёзюм кёргеннге кесим ийнанмай, дагъыда кёзлерими уууб къарадым. Қъарасанг, аллайгъа къара, ол тюкен гинджи да тюл, джаны сау сабийчик... Қъызчыкъ, чепкешчиги эмен терекни бери башы кесилген бутагъына илиниб, къолчукъларын, аякъчыкъларын хауада кёзюу кымылдата, джылай тура эди. Секириб машинаны капотуна миниб, эки къолуму узатыб, сабийчикни къойнума алдым. Базар гинджичикча, бир ариу кызчыкъ. Қъызчыкны машинадагъылагъа кёргюздюм, танымадыла. Гитчечик эди, анга бир джылдан кёб болгъан болмаз эди. Алкъын аны киши танымагъаны да сейир тюл эди. Ол да анасындан башха кимни таный болур эди? Тёгерекге къарадым да, джукъ эслемедим. Кече джауум болгъаны себебли, августну эртденнгилиги сууукъ эди. Сабийчик асыры сууукъдан кёгерген эди. Мен аны кёкюрегиме кысыб, ары, бери да чайкъадым. Ёнге джылагъаны тохтамады. Аны ачы назик ауазчыгъы джюрек джаууму ашай эди. Энди не этейим, джылы фуфайкама чырмаб, кабинада тюз къатыма салдым. Ауузчугъундан сютю да келди, сора джылыны татыуун ангылаб, кёзчюклерин джумуб къалкъыды. Меннге да бир кесек тынчлыкъ берди. Бу сабий къайдан чыкъгъанды деб не бек сагъыш этсем да бир оюмгъа келалмадым. Джолда кызчыкны къайдан чыкъгъанын излебми айланлыкъ эдик, биргебизге алдыкъ да кетдик.

Да алай бла келтирген адамларымы станциягъа тюшюрдюм.

Олсагъатдан командирибизге барыб, джолда сабийчикни табханымы юсюнден билдирдим.

Къызчыкъны сабий юйге элтио берирге оноу этдик.

Командирибиз тау элlege баргъан машиналары са-натды, бир машина джокъ. Ары-бери чабдыкъ, изледик, джолда ким кёрдю, тарт-соз, машиналары бири табылмады. Башсыз мени тенгим Николай болду. «Мен къызчыкъны терекни бутагъындан алгъанма»—дегенимде, не эсе да алаида бир зат болгъанды деб ишек этдиле.

— Анатолий, сен сабийчик табылгъан джерни энди таныяллыкъмыса, — деб сордула.

— Айхай да! — дедим.

— Джюр ызынга, дженгил алайгъа, — деб командирибиз меннге буйрукъ берди.

Салыб сабий юйге баргъаныкъда, ол кёчюб кетиб тура эди.

Шахарны ортасына джетерге къызчыкъ уяныб, мени къайры алыб барасыз дегенча къычырыкъ этиб джылаб тебреди. Бир джанындан тенгеме эсим бёлюннгенди, экинчи джанындан къызчыкъны джылагъаны джунчутады. Алай а къазауатны заманы — хомухлукъ джарамаз. Халкъынга болушлукъ, къаллынга джаулукъ этерге керекди.

— Биз сабийни мындан кёб кёлтюрюб айлансакъ, инджилликди, ашатырыгъыбыз да джокъду, шахарда къояргъа керекбиз, — деди командирибиз. Шахарда бир тиширыу джоппугъа къайтдыкъ. Алагъа къызчыкъны берирге изледик. «Асыры гитчечикди», — деди бири, «джашчыкъ болса аллыкъ эдим», — деди экинчиси, унамадыла, биз да машинаны ызына бурургъа тебрегенлей, ол къауумдан биреулен:

— Биз да алып эдик, ёзге ма ол орамда дыранбаш юйде, эри аскерге кетген бир къаратон къатын джашайды. Аны кесине бала этерге деб сабийчик излеген хапары барды, — деб къалай барлыгыбызны юретди.

— Къаллай юйдегиди, иги адаммыды? — деб сорду командир.

— Биз аны аман адамгъа къалай теджер эдик, ол ашхы адамды! — деди бири. Ол сёзню къалгъанла да бегитдиле.

Салыб барыб, ол юйню эшигин къакъдыкъ. Керти да бир къатангы тиширыу чыкъды. Биз анга сауугъа алыб келгенибизни айтдыкъ. Джангыз аны бир соргъаны болду:

— Атасы, анасы бармыды? — деди.

— Джокъду, ёлгендиле, — деди командир. Ол кыыз чыкъны къолуна алыб кёрдю, джаратханы эринлерини ышаргъанындан белгили эди. Дагъыда сорду:

— Къайда туугъанды, къайда табхансыз?

— Терекде ёсгенди, бутакъда табханбыз, — дедим мен.

— Иги джаш, накъырваны къой, бусагъатда накъырда этер заман тюлдю...

— Билебиз, билебиз, сау къалыгъыз! Суюсегиз ий-наныгъыз, суюсегиз кююгуз, тюзю уа алайды, — дедим.

Къатын сабийни кюйнуна кысыды, биз да «насыблы болугъуз» деб айырылдыкъ. Къазауат болумда болмасам, мен аны кишиге бермез эдим. Ой мени тюкен гинджичигим, сау къал, кёрюшюрбюзмю, кёрюшмезбизми, сен рахат ёс, бизни уа алкъын джолубуз тютюн, от, джалынды деб ичимден алай айта эдим. Ма алай бла мен гинджимден айырылдым.

— Айыб, этме, кимни сабийи эди ол, кимге бердигиз, — деб сордум.

— Тохта, тынгыла. Алгъан аламны бусагъатда кесим барсам орамын тюзетиб, юйюн танырыкъма, ёнге не сабийни, не аны алгъан къатынны атларын билмейме. Алайда тенгими излерге ашыкъгъанлыкъдан болду. Аны адресин алмагъаныма бюгюн бюгече да екуюнеме.

Андан сора машинаны излей, таулагъа кетдик. Аямай машинаны газын басыб барабыз. Бугъунчакъ ойнагъанча ол джоллада бизни барыуубузну кёрсенг. Ма сабийчик табылгъан джерге джетдик. Қюнню таякълары тау джюзюнден чыгыб, джолгъа тюшдюле. Сабийчикни алгъандан сора мен кесиб атхан бутакъ уллу ташны къатында тура эди. Джаумдан сора джолгъа таш тюшген эди. Тобасда, мени машинам мынга тиймей къалай ётгенди... Ёнге таш бир джаякълаб эди. Джолда чарх ызлагъа къарай кетгеникде, бир машина ыз джаргъа барыб тура эди. Арлакъ атлаб къарасакъ, мюрзеу чачылгъан, аны тюбюнде чырпылагъа илиниб анда, мында хабджюкле... адам а джюкь... Авария!..

...Кенгтин айланыб барыб ёзеннге эмен терекни туурасына тюшдюк. Барсанг аллайгъа барма — машина гютдю болуб, шофёр ёлюб, джашчыкъ ёлюб, къатынны джаны сау, ёзге къабыргъасы, аягъы сыныб, кёлюне чабыб тура эди. Қатын бир кере эсине да келди, ёнге не эсе да мурулдаб, къычырыкъ этерге къалыб, сойлануб тургъан джашчыгъын кёргенлей дагъыда кёлюне кирди. Ёлюклени алыб барыб, аскерчи джашла да, мен да басдырдыкъ. Ах, Николай, Николай, бир ашхы тенгим эди... Ол джаны сау къатынны уа алайда башха машина алыб кетиб, санитарвагоннга берген эди. Сау къалдымы билмейме, ауур эди, эшта, сау къалгъан болмаз.

Биз ойланганга кёре, кызычык бу юйдегиден болганды. Шофёр кялкъыракъ болуб, кызыу келгени бла ташха урдуб, кызычык машинадан чортлаб кетиб, терекге тагылганды. Ол бутакъга илинмесе, энишге кетиб, кялганлача болуруна не сёз бар эди...

Анасы сау кялса, кызычыгыны саулугъун айтыб билдиргиз деб шофёрга аманат этген эдим. Ким эсе да артда ол а ёлген эди деб алай айтхан эди.

Немецле кысха кирген эдиле. Бизге отход этерге олсагъатдан буйрукъ болду. Биз алайдан Владикавказ таба айландык. Андан сора урушла, дагыда созулган кызауат кёб ашхы тенгерибизден айырды. Мен кесим да джаралы болуб кяйтдым.

...Джолла, эх, тау джолла! Тенгим Николай, аны бла бирге ол чачылган юйдеги! Былай сагыш этиб кярасанг, адам тёмезлик зат джокъду. Джолда табхан кызычыгымы кёрюрге уа бек излейме. Кавказга бир джол чыкганлай, мен аны табмай кёймам. Ол мени гинджичигим эди. Аны аналыгы: «Сен терекде ёсгенсе, сен бутакъдан тюшгенсе», — деб накырда этиб ойнай болур, ийнаялай болур... Эх, багъалы гинджим, унутулмаз гинджим! Энди уа уллучукъ болганды. Сау эсе, анга сёзсюз он джыл толганды...

Ушакъга кызыганыбыз бла мен джолга кёз джетдирмей туруб, бир заманда кярагъанымда, тюшюучю, джеримден озуб, Джизакны джангы шахарыны кыйырына чыгыб бара эдим. Аны шофёр да эслеб, машинаны тохтатды. Шофёрга келтиргени ючюн бюсюреу эте, джол хакъ тёлерге излегенимде:

— Мен кишиден ачха алмайма, — деб алыргъа унамады. Биз алай бла айырылдык.

Кузовда сеялкала зынгырдай, машина джел этдириб озду.

Сеирди джашау дегенинг, джети джукълаб эсингде болмагъан зат джашауда къалай тюбег къалады! Ненча джыл мындан алгъа джол къоратыр ючюн айтылгъан хапарны энди мен тас болгъан къызчыкъны туугъан анасына айтама, эшда, алай болур!!

— Сен мени къызчыгъымы хапарын айтаса, тамам олду... Сауду... сауду! Сау бол, къарнашым, сау бол! Бу игиликни мен сеннге къачан къайтарырма, — деб къууаннган ана не этерге да билмей эки къолун кёкюрегине къысыб, ууа эди.

Андан сора дагъыда мен кесим кёрген бир зат бар эди, ёнге аны мен бюгюн айгъакъларгъа тыйыншлы кёрмедим.

БИР ЮЙЮРДЕ

Назифагъа тюбегинчи бу бир джылны алгъа болгъан эди. Окъуу бёлюмге мен ишге джангы джарашхан сагъатда, заведующий чакъырыб, урунганланы юйдегилеринде ёсген ёксюз сабийлени халларына къараргъа буйрукъ берген эди. Ала уа районда: шахарны ичинде, ишчи посёлокларында, эллеринде да бар эдиле. Шахардагъыланы кёрюб, бошагъанлай посёлоклагъа, элlege кетдим.

Джаз эди. Къар тауланы башлары мычхы тишлеча джылтыраб кёрюне эдиле. Гыдай къаядан акъгъан шоркъа чач эшме киби чулгъана эди. Ёзденни арасы бла уллу суу шууулдаб бара эди. Джолну юсюнде ишчи посёлокда Есина Лена деген къызчыкъны кёрюрге керекди. Посёлокда меннге бир къызыл къошунбаш юйню кёргюздюле. Аллыма бир эркиши чыкъды. Ол юйню тамадасы Алексей Степанович болду.

Алексей Степанович, ортадан мийикге тартхан, сары шилли, кёк кёзлю, келбетли киши эди. Мен саламлашыб, не иш бла келгеними билдирдим. «Юйге киргиз», — деб ол мени чакъырды. Юйде башха киши джокъ эди.

Джангы адамны кёзюне былайда толу тазалыкъ болгъаны ачыкъ эди. Юйню къабыргъасында юч портрет бар эди: бир солдат, бир тишируу, бир кызчыкъ. Солдат Алексей Степановичге ушай эди.

— Шахарда не джангылыкъ барды? — деди къонакъбай.

— Коммунист урунууну ударниклери кюнден кюнге кёб болуб барадыла. Бир къауум предприятиеле саулай коллективлери бла ол сыйлы атны алыргъа излейдиле. Сизни ишигиз а къалайды?

— Бизни участокну коллективи да коммунист урунууну коллективи атны алыр ючюн кюрешеди. Бусагъатда шахтоуправлениеде биз да алчыланы бирибиз. Джангы шахта ташкёмюрню бир ашхы къатларына джетгенди.

— Кечигиз, бу шахтада төрт сутканы джер тюбюнде къалгъан Есин сиз болурмусуз?

— Хо, ол а менме.

— Эслилик этген эдигиз.

— Оюлгъанындан сора джер тюбюнде къалгъанымда да, мен кесим ючюн алай къоркъмай эдим, аланы къутхарылгъанларына къууана эдим.

Ол затны къалай болгъанын мен школда эштген эдим.

Алексей Степанович лавагъа къарай келгенинде, тау-геолог халла тюрлениб, породаны джарылгъанын эслеб, оюлуб тюшерча кёргенди. Олсагъатдан ишлей тургъан адамланы забойдан чыгъарыб, кеси ызына ки-

риб, дагыда бир тинтиб кёруге мурат этгенди. Ол лаваны арасына джетгенлей оюлуб башлагъанды эм да талай секунддан чыгъар джер джабылгъанды. Бир джанындан да суу чыгыб башлагъанды. Шахтада кыйынлыкълан кьутхарыучула эм да Есинни ишчи нёгерлерри бёлюнмей лаваны тюрлю-тюрлю джерлеринден ачыб кюрешгендиле, табалмагъандыла. Ёнге дагыда умут юзмей, шахтачыла оюлгъанны къазыб, ичине теренден—терен кириб башлагъандыла. Ол барыудан барыб, тёрт суткадан сора, суу да тобукъларына джете, участокну тамадасын табыб кьутхаргъандыла. Есин больницада джатыб чыкыгъанды.

Шахта оюлгъан кёзюучюкде лаваны баш джанында ол бир гитче дорбунчукну эслеб, анга кириб кьутулгъанды.

Порода аллын джабханды, ёнге аз болса да ол алайгъа ётген хауа уртламны солуб джашагъанды.

— Бусагъатда къалайды саулугъугъуз? — деб сордум.

— Энди хатам джокъду, иги болгъанма, юч кюнден ишге чыгъарыкъма, бюллетеними болджалы бошалады, — деди.

Биз да алай эте тургъанлай, юй бийчеси келди. Экибизни танышдырды.

Нина Ивановна къатангы битген, къара шилли, суююмлю тиширыу эди. Кириш кьургъанча юйюн алай тутта эди. Ол: «Къонакыгъа чай салгъанмыса?»деб эрине сорду. Мени чай ичер кереклим джокъ эди. Ишими тындырыб, дженгил къайтыргъа излей эдим. (Не ючюн десенг, ёксюз сабийлени асырагъан адамла ол сабийлени юслеринден кёб хапар айтыргъа ёч боладыла). Ёнге къонакыбайла кьоймадыла. Эртденблалыкъ ауузландыкъ. Сора алайда огъуна хапар башланды. Мен кёбге къалырымы ангыладым, алай а биринчи кере кел-

геним бла бу юйню иги билсем, сора артда кесиме да тынч боллукъду дегенча болуб, хапаргъа къулакъ салдым.

Нина Ивановна:

— Мен аны алгъан сагъатда, анга джылдан кѣб болгъан болмаз эди. Ма аллайчыкъны алыб асырагъанбыз.

Эри:

— Қызчыкъ да бизни насыбыбызгъа кѣре, эсли, акъыллы сабийди.

Нина Ивановна эрини сѣзюн бѣле.

— Бир зат айтайым, эсигизде болсун, — деди меннге, — кызчыкъ «сизни туугъан балагъыз тюлдю» деген сѣзню эштирге да суймейди. Бир къауум адамлагъа не керек эсе да билмейме. Қызчыкъ кеси да тургъанлай, аны чучхуб, чертиб сорадыла.

Бир джолда Леначыкъ бла мен сыртда гардош бачабызны хансын этерге джолгъа чыкъдыкъ. Ызыбыздан бир ат арба джетди. Арбачы бизни танышыбыз Матвей Сидорович элде совхозда ишлей эди. Ол трактор бригадагъа азыкъ ташый кѣре эдим.

— Қъайры барасыз?

— Батыу-Сыртха.

— Олтуругъуз. Мен тюз Батыу-Сыртны этеги бла ътеме, — деди ол.

Қызчыкъ да, мен да арбагъа миндик. Алай а бу мингенибиз мени бурнумдан чыкъды. Мен аны иги кесек замандан бери кѣрмеген эдим. Алексейни да сорду, тансыкълады.

Башха хапарны бошаб:

— Бу кызчыкъ а кимникиди? — деди.

— Кесибизникиди, — деб джууаб этдим.

— Энди мен сизни билмеймеми, эгечингден, къарнашынгдан туугъан болур ансы?

— Огъай, кесибизникиди.

— Къазават чыкъгъанында, Алексей бла мен аскерге бирге кетгенбиз, сора бу къайдан чыкъды да, — деб демлениб башлады.

— Къарында къалыб, ол кетгенден сора туугъанчы, — дедим.

— Къой накъырды, — деб ол меннге ийнанмай, ол кюн бир азаб берди да, джерге кирирча этди. Джарым джолдан тюшюб кетерча болдум. Мен ушагъыбызны алмашдыргъа дыгалас этеме, ол а мынга чыгъанакъча джабышханды да къалгъанды. Сёзюбюзню къызчыкъ да эштеди. Бир-бирде аны бетине къарасам, къашчыкъларын тую, арбачыгъа эрши къарай эди. Алай бла аманны кеминде, ушакъны башха сёзге бура, бачхалагъа да тюгел джетгинчи, бизге былайдан къысхады, — деб тюшдюк...

— Аллайла ючюн джюрегигизни къыйнамагъыз, эл болгъан джерде ашхы, тели да болады, — деб кёл этерге кюрешдим.

— Мен ол сабийни зор этибми алгъанма, — деб сёзю джангыртды.

..Алексей аскерде эди. 1942-чи джыл августну биринчи кюнлеринде болур эди дейме, юйюбюзню аллында бир аскерчи машина гюрюлдеб тохтады. Мени Алексейим келибми къалды?.. Уруш этген часты Кавказгъа, берими тюшдю, огъесе джаралы болуб юйюме алыбмы келедиле? — деген сагъышла тюшдюле. Чартлаб чыкъсам, Алексей джокъ, бир лейтенант мени аллыма келеди. Ол джылы салам бериб:

— Бир сабийчик табханбыз да, биз урушха кетебизаны алыб айланыргъа болалмайбыз, сизден бек тилейме, алыгъыз, бир сабий излегеннге, не да сабий юйге берирсиз, ансы ёлюб къаллыкъды, — деб бек джумушакъ айтды.

Мен акъыллы болдум. Джашчыкъ эсе аллыкъ тюле-ме, камсыкны, — дедим. «Огъай, кызычыкъды», — деб лейтенант ауузумдан алды. Мен огъай деялмадым, ол машинагъа кычырды. Шофёр фуфайкагъа бёленгенчикни алыб келди да, башын ачыб, уппа этиб: «Алыгъыз, тилейме, ариу кызычыкъды!» — деди.

Мен джангыз алакытай чепкенчиги бла къаракёз-кызычыкъны кёйнума алдым. Джылай тургъан сабийчик кёкюрегиме кысылды. Алай кысылгъанлай, джуммакъчыкъ болуб, ауузчугъу бла эмчек излеб башлады. Ол мени кёкюрегими тюртгенлей, джюрегиме бир тюрю бир джылыу урду. Мен сабийчикни къаты къучакладым, ол джылагъанын тохтатды...

Машина ызына айланыб, кесин джолгъа салды.

Тюшюмдеча, не болгъанымы иги ангылаялмай, алагъа неле айтханымы да эскералмай, орамда къаты джукъугъа киргенча болуб, кёкюрегимдеги кымылдаб, джангыдан тюртюб сагъайтхынчы турдум. О, мени кызычыгъым, мени джумушакъчыгъым, кел юйге барайыкъ, мен сени ненча джылны сакълагъанма, балам! — деб, кызычыкъ бла арбазгъа кирдим...

Олсагъатда къайнаб тюшген сютюбюз бар эди. Андан къашыкычыкъ бла ичирдим. Джылы суу салдым, джуундурдум, ары-бери чабыб бысдырла джыйдым да, бёлеб орнумда джатдырдым. Ол джукълагъанлай чабыб барыб, эгечими бош тургъан уллу бешиги бар эди да аны келтирдим. Эгечим биргеме келиб кызычыкъны кёрдю да кызычыкъны джаратды, ёнге «орус тюлдю», деди. Мен анга «не башхасы барды» дедим. Экибиз да олтуруб кийимчикле тикдик, ары — бери къайгысы кёб болду. Ол кече бешикге да салалмадым, джумушакъ джуммакъчыгъым джылыуума кысылгъанында, тангнга дери аны кёйнуумдан иймей, кесим да джукълаялмай чыкъдым. Арабин, тюзмю этдим

терсми этдим алгъанымы, — дей эдим кесим кесиме. Эрим унамаса уа, нек унамайды? Мен айтханнга ол да унар деген сагъышла келе эдиле.

Экинчи кюн Алексейге письмо джаздым. «...Сеннге бек тансыкъ болгъанма, андан сора былай да былай бир къызчыкъны асыраргъа алгъанма, сен келгинчи аны бла кечинмесем, кыйналама, не этерге билмейме, меннге джууаб джаз... ариучукъду... кёрсенг, сен да джаратырыкъса. Сен аскерге кетгинчи да сабий юйден бир сабийчик алыб бала этсек деген оноубузну унутхан болмазса. Энди ол сёзюбюз керти толургъа башлагъанды. Къалай этеим, мени багъалым, джууаб джаз, кесинг ат атаб джибер, мен ол атны атарыкъма. Сен аскерден къайтхан кюн ол къууаныб, аллынга чауук эте, «папа» деб чыгъарыгъын сюйеме... Алёша, бизде хал аманды. Фашистле джуукълашыб келедиле. Дженгил джууаб бер. Къалай этерикме, кесим да эвакуациягъа кетерге излейме», — деб джазгъан эдим. Алты кюн озгъандан сора, ма башы сауду, кеси былайдады, бир ючгюл письмо келди. «Алгъышлайма, къызчыкъны атына Елена ата, иги къара, мен да барырма, эсен кёрюшейк. Сени Алексейинг». Андан сора къызчыкъгъа джюрегим андан да бек илешди. Кюнден — кюннге ёсуб, ол бир эсли сабий болду.

Къыркъ бешинчи джылда, къазауатны Берлинде бошаб, Алёша сау-эсен аскерден къайтды. Алгъын айтханымча Леначыкъ «папа» деб чауук эте, аны аллына чыкъды. Алёша да менден эсе алгъа кызын къучакълагъан эди. Алай бла биз толу юй болдукъ. Бу да бизге джубанч да, тутурукъ да болду, ансы алгъын биз бир-бирибизни сюйгенликге, аны джууукълары «тиши-рыуунг сабий табмайды, аны къояргъа керексе» дегенли эштдире туруучан эдиле. Бу бизни арбазгъа киргенли, ала да шум болгъандыла. Аны къой, Алёшаны ке-

лини бизге келсе, Ленаны махтагъандан сора иши джокъ эди. Аны джашчыгъы бла Лена школда бирге окъуй эдиле.

Андан сора Алёша ишге башха джерге джарашханы себебли биз алайдан кёчюб кетген эдик. Кеси кыйыныбыз бла джашайбыз. Ол да, мен да ишлейбиз. Алгъан джалыбыз бизге татыйды. Таб мени кърнашымдан туугъанлагъа да къллай бир болушдукъ... кълзауатдан сора карточка системаны заманында (кърнашым фронтда ёлюб, ууакъ сабийлери кългъан эдиле).

Кълзчыкъ не ашар, не киер керекли бола эсе, ма кълрагъыз, деб биз олтургъан комнатадан эшикни ары ачды. Кесини столу, шиндиги, орундугъу, орну, китабла салыучу этажеркасы, ол комнатада дагъыда пианино «Кубань», аны юсюнде Ленаны сольфеджиодан тетрады.

— Айыб этмегиз, не китабланы окъуйду?, — деб этажеркагъа кълрадым. Шекспирни «Ромео бла Джульеттасы», Войнични «Оводу», Низамини поэмалары бла назмулары, Шолоховну «Тихий Дону» эм да башха китабла бар эдиле...

Анасы кълзына разылыгъын билдире, аны окъууда, спортда да, школ, район, область спартакиадалада алгъан махтау, сыйлы грамоталарын кёргюздю. Ленаны артыкъсыз да бек литературадан, музыкадан пахмулу болгъанын айтды.

Этажерканы кълтында, гитче джастыкълыкъда «За спасение утопающих» деген бир медаль тагълыб тура эди.

— Алексей Степанович, бу медаль сизникимиди? — деб сордум.

— Огълай, меникиле кълбюрдедиле. Ол кълзчыкълныкълды. Кълзчыкъ аны алтынчы классда окъугъан заманында алгъланды.

Мен, гүзю муну кылай алганын билирге сүйдүм.
Нина Ивановна:

— Лена, кёлге кыараргы бар ансы, суугы кирме, — дей эдим.

— Кыарагандан не хайыр? — деб сора эди.

— Батыб кыалсанга?

— Бютеу ёзен суу болуб кыалса да, алдырмам кесим.

Алексей Степанович: «Кызым суугы кесим кибикди», — деб китабла тубунден бир газет кесекни чыгарды. Ол газетде былай джазылган эди.

Школну вожатыйи пионер кызычыкыланы табигыат-ха экскурсиягы элтгенди. Сууну ары джанында нарзан болганды. Сохтала тау суудан ётерге керек эдиле. Лена бла нёгери Надя бир-бири кёлларындан тутуб, суудан бирге ётуб барганлай, Надя абыныб, суугы кетгенди. Толкунла кыаты уруб, аны айланмагы сюрүб башлагандыла. Лена сууну аргы джыгыасына чыгыб, кызычыкыны ызындан суу джыгы бла чабханды. Надя айланмагы туюб, чачыны учу бла лентачыкылары болмаса джугу кёрюнмей ташайганды. Сууну бойнунда чегет болганды. Лена эс ташламай, чегет кыйырда эрлай бир узун чыбыкыны алыб, айланмагы джуууклашыб, таякыны бутакчыгыын Надяны чач лентасына илиндириб тартханды. Лента тешилиб кетиб, сууну башында джюзуб тебрегенди. Дагыда Лена эс ташламай, аллына атлаб, биягы таягыын айланмагы сугуб, кыармаб башлаганды. Сора тунчугуб тебреген Надяны сууну тубунде таш—суу кыармай турган кёлчугу таякыдан тутханды. Таякыны ауур болганын сезиб Лена тартыб сууну джыгыасына чыгарганды. Ёнге суудан чыкыганлыкыга, Надя бек кыарыусуз эди, солуун алалмай эди. Сора Лена тенгини джашауу

ючюн дагыда кюрешиб башлагъанды. Ленаны алгъын китабдан окъугъанындан бир зат эсине тюшгенди. Ол сермеб алыб, Набяны бауурундан салгъанды. Къызчыкъны ауузундан, бурнундан суу тегюлгенди. Набя бир кесекден иги эс джыйгъанды, аякъ юсюне мингенди.

Батыр пионерка Есина Ленагъа тенгин къутхаргъаны ючюн школ эм да районо бюсюреу этгенди. Бу медаль да анга берилгенди. Энди эки къыз да бусагъатда тогъузунчу классда бирге окъуйдула.

Ол тенглери бла иги болгъаны ангылашынды.

— Айыб этмегиз, къызчыкъ сизге уа къалайды? — деб сордум.

— Бир ишексиз, кесибиз табхан болса да, мындан адебли, мындан иги болмаз эди... Дерсден келсе, юйде ол этмеген зат джокъду. Лена бизге туугъан атам, анамды деб турады. Тюзюн а билмейди. Къалгъан сабийле табхан аналарына, аталарына аныча болсунла, — деди атасы.

Анасы Нина Ивановна:

— Бир кюн орус тил бла литературадан устаз Людмила Николаевна сохталарына айлана келиб, къызынг сени бир бек сюеди, тиширыуланы кюню Сегизинчи мартха «Анам» деген сочинениесин бир иги джазгъанды, — деб махтады.

— Анасы, инспекторгъа къызчыкъны сени юсюнгден джазгъанын бир берчи, узакъда тюл эсе. Ленаны хатын бир кёрсюн, — деди Алексей Степанович.

— Мени ючюн ишден къалмагъыз, Нина Ивановна, — дедим мен.

— Бюгюн бош кюнюмдю, — деб джууаб этди.

Сора кёб да изледи, ёнге столдан бир къалын тетрадны чыгъарыб берди. Ол Ленаны сочинениеле джазыучу тетрады эди.

Мен ол тетрада джазылгъанланы барын да сизге къалай айтайым. Биринчиси, мен аны джазгъан затлары кесинден эркинликсиз басмагъа берирге не эркинлигим барды, экинчиси, ол аланы басмагъа деб джазмагъанды. Классда устазыны берген темасына джууабха кесини кёлюне келген затланы джазгъанды. Аны ичинде «Ата джуртум», «Адамны ариулугъу недеди», «Бизни школубуз», дагъыда алакибик темалагъа джазылгъан сочинениеле — сау тетрадь.

Ол себебден аланы ичинден (анасыны эркинлиги бла) къуру ананы юсюнден джазылгъанны алама. Анасы болмагъан ким барды? Ананы хар ким да сүйеди. Буюрсагъыз, мен аны джазгъаныча келтирейим.

Мени анам

Анам! Ол сёз хар адамгъа къалай багъалыды. Хар адамны анасы барды. Аналаны юсюнден кёб джыр этилгенди, кёб художество эм да музыка чыгъармала джазылгъандыла. Бизни анагъа сүймеклигибизни толусу бла не алапат джыр да айтыб билдиреллик тюлдю. Анам! Бу сёзю хар адам къалай болса да бир джылы сезим бла айтады. Ол сезимге сүймеклик дерге боллукъ тюлдю. Не ючюн десенг, бизни анагъа кёлюбюздеги сезим не кючлю сүймекликден да ёлчемсиз уллуду.

Анасы болгъан бек уллу насыбды. Андан джууукъ бизге ким болургъа боллукъду? Алайды, мени анам да меннге эм ашхы, эм игиди. Бир соруу сорулургъа болур, биз аналарыбызны алай нек суюбиз? Анга джууаб берген къыйын тюлдю. Ол затха джууаб этер ючюн, аны джашауун билирге керекди. Мени анам Донбассны шахталы шахарында туугъанды. Анга он джыл бол-

гъан заманында анасы ёлюб, атасы башха тиширыуну алгъанды. Ол ёге кызына хыны болгъанды. Аны себебли онбир джылы джетгенлей анам бай помещицаны экономиясында ишлеб башлагъанды. Анам къазланы кютгенди. Ол бир джолда ненча эсе да къазны тас этгенди. Аны ючюн анамы кючлю туйгендиле. Мюлк иеси къатын аны ыйлыкъдырыб тургъанды.

Кёб турмай Совет власть орналгъанды. Анам шахтагъа баргъанды. Шахтада бешджыл чакълы ишлегенди.

Андан сора Кавказгъа келгенди, андача шахтада откатчик болгъанды.

Андан сора ол больницагъа санитаркалыкъгъа джарашханды, бусагъатда да анда ишлейди. Къазауатны кыйын джылларында бизни аналарыбызны юслерине фронт эм да иш ауурлукъ тюшгенди, алай а ала аны сый бла кёлтюрюб чыкъгъандыла. «Къазауат» деген ачы сёз эштилгенлей, атам фронтха кетген эди, анам а госпиталда ишлегенди, бизни совет солдатла бла офицерлени джараларын байлаб, къараб тургъанды.

Немец оккупантла бизни областда болгъан кёзюуде мени анам эм да аны нёгерлери джатма тюбюнде темир чыгъананы ичинде тургъан пленлеге, совет адамлагъа ашарыкъ, азыкъ бериб тургъандыла. Пленден къачхаи джаралы эки совет солдатны мени анам джашырыб, партизанлагъа ашыргъанды. Аны ючюн фашистле анамы ёлтюрюрге излегендиле, ёнге табалмагъандыла. Госпиталда уа ненча адамгъа къарагъанды!

Ол меннге джылы джюн чындайла не да кёол къабла этсе, аллай бирни да фронтха джибериб тургъанды. Аны кёолларыны джылыуу эрине не да къарнашына не да ол танымагъан адамгъа, бизни насыбыбыз ючюн кюрешгенлеге тиер деб кёлуне келгенди. Мен эскералмайма (гитчечик эдим) ол кёзюуде анам кесин сан эт-

мей: бизге джангыланы бериб, кеси уа эскилени кийиб айланган эсе уа...

Былай айланыб ызыбызгъа, сабийлигибизге, джашлыгъыбызгъа къарасакъ, анагъа бизни былай къаты байланнганыбызны эм да терен соймеклигибизни тынч билирге боллукъду.

Ол бизни эм ашхы шохубузду, эм иги акъыл нёгерибизди.

О, мени багъалы анам! Адамны ётген, бусагъатдагъы эм да келлик джашауу бу сёз бла къаты байланыбды.

Хар ана кесини баласын неден да сакълайды. Баласыны биринчи сёзлери, биринчи агламлары аны бек къууандырады.

Анам, мен билген адамланы барысындан да сен меннге багъалыса! Сен ашатыб, ичириб ёсдюргенсе, мени ючюн кёб къыйналгъанса. Къолумдан тутуб сен мени биринчи кере школгъа алыб баргъанса.

О, мени къолчукъларымда «Элибле» деген алапат китабны кёрюб, анам, къалай къууанган болур эдинг.

Сен къазауатны къыйынлыгъын, ачлыкъны эм да суукъну чекдинг, эркишиле бла тенг ишлединг.

Ол бусагъатда да меннге къайгъы этеди, мен джолда мычыб къалсам, къаллай сагъышлагъа киреди.

Мен анамы бек сюеме, аны соймезге да болмайды, не ючюн десенг ол халал, ачыкъ джюрекли, ишни сойген адамды. Мен ишлесем, аны къыйынын къайтарырма. Ол кюнлени сакълаб турургъа да излемейме. Аны юйде, огородда, неде да ишине бусагъатда да къолумдан келгенича болушургъа, аны джумушун дженгиллетирге кюрешеме.

Бусагъатда бизни юйдегибизни джашауу игиди эм да мени анамы бир тилеги барды, ол да — джер юсюнде рахатлыкъды. Дунияда бютеу аналаны да тилеклери

олду деб алай мурат этеме. Анала джашауну тамалыдыла, джашасынла анала!

«Анам, анам!» деб мен къайтарыб айтама. Ол не заманда да кыйын затдан артха турмазгъа, ашхыладан юлгю алыргъа юретеди. Ол мен школну бошаб, институтда окъуб усталыкъ алсам сюеди. Хар адамны да усталыгъы болургъа керекди дейди. Анам мени урунургъа юретеди. Атам, анам да ишни багъалы кѳредиле.

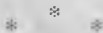
Ала кеслери ишлеген предприятиелени, учреждение-лени юсюнден кѳб хапар айтадыла.

Коллективни сыйы, тюзлюк алагъа неден да башды. Атам горнякды, анам бурун ишлеген шахтасы бла бусагъатда больницасыны юсюнден «мени шахтам, мени больницам» деб сѳлешеди.

Мени анамы кѳоллары хыртдылыдыла, ѳнге ала меннге джумушакъ кѳрюнедиле.

Ала меннге ненча игилик этгендиле. Мен аланы барын къайдан айтыб кѳолумдан келсин.

Ким билсин, школну бошаб, ата джуртну чакъырыуу бла, иш борчубуз бла не да башха сылтау бла аналадан узакъгъа кетгенибиз болса, бу заманда анала бла биз бирге джашагъан алакат кюнлени, татлы джырлача, эсге тюшюрлюкбюз.

Мен Ленаны кесин кѳрюрге изледим, ѳнге андан кѳб сакълаялмадым: къызчыкъ кюнортагъа юйге келмеди, автобусну шахаргъа къайтыр заманы болгъан эди. Мен ол эки адамгъа да бюсюреу этиб кетдим...

Эшта, энди тас болгъан къызчыкъны мен сеннге табыб берейим да, ана, бюсюреу этеринги уллусу алдады деб, ичимден алай айта тургъанлай, эшик ачылыб, чырпа бѳрклю бир адам къарады.

Назифа анга: «Бусагъат чыгъама» — деди. Сора меннге айланыб: «Ол мени къарнашымды. Мени излеб айлана болур»...

Ол эшикден атлаб, Назифаны кѣргенлей: «Табылды-табылды!!.. деб ашыгъыш айтды. «Мангамы айта-са?»—деб сорду Назифат. Сора чырпа бѣрклѣю: «Къызчыкъ!... Аминачыкъ!...» дегени бла Назифаны да къарнашыны юсюне аугъаны тенг болду. Къарт да, мен да аны тутуб диваннга олтуртдукъ.

— Алан, сен акъылынгданмы чыгъыб айланаса, айтырыкъ сѣзюнг бар эсе, джарашдырыб акъырын айтыргъа билмеймисе? — деб мен чырпа бѣрклѣюге разы болмагъанымы билдирдим. Сора кѣб турмай Назифа кѣзлерин ачыб:

— Инспектор да айтхан эди, — деб башын тутду:

— Къайдады Аминачыкъ?

— Сау-эсенди, уллу къыз болгъанды, мен да кенгден къараб кѣргенме: ма адреси, — деб къарт меннге бир къагъытчыкъны узатды.

Къарасам, ол Есинлени адреслери!

— Эгечим, джылама, баланг табылгъанды, алгъышлайбыз, чарх халыча насыб халынг чырмалыб тургъанды. Насыб халынг юзюлмесин, — дедим.

— Эсингдемиди, тик ѳргени бир тик энишгеси да болады деб айтыучан эдим да мен. Ма бютеу сени джашауунгда ол тик ѳргелени энишиди бу, аллах насыбынгы алмасын, — деб къарт анга кѣл эте эди.

— Олтуругъуз, къалай болду? — деб мен анга халпар сордум.

Къарт чырпа бѣркюн башындан алыб, тобугъуна салгъанында, аны ашыгъыб келгени кѣрюндю. Асыры терлегенден башы тютюнлей эди. Эгечине, меннге да кѣзюу-кѣзюу къарай, айтыб тебреди.

— Назифаны кѣбден бери кѣрмеген эдим да, аны

да бир кёрейим деб келе турганлай, джолда сизни хоншугъуз Хасан тюбег, сени районогъа кетген хапарынгы айтды.

Бизни автобусубуз ишчи посёлокда тохтады. Мен машинадан тюшюб, суу ичерге атлады. Ма ол кёзюуде тюз аллым бла акъ хотачыкъларын агъарта бир къауум сохта къыз озду. Аланы бири орамны сол джанына бурулургъа тебеген кёзюуде эки къара эшме чачын аллындан сыртына атыб нёгерчигине къарагъанында, тамам сени гитче заманынг аллыма келди да къалды. Джюрегим чанчды. Бу Аминачыкъ болурму? Шашмай сени бурнунгдан тюшгенча, быллай ушагъан ким кёргенди? Джангылыб айыб алмайым деб, бир стакан суу да ичиб, келиб орнума олтурдум, автобус тебреди, ёнге аны кёз къарамы аллыма келиб: «Тохтагъыз, мен тюшеме!—деб къычырдым. Автобус толуга бир адам мени ызымдан къарадыла. Мен да ызыма айланыб, ол тохтагъан джерибизге чабдым. Къызчыкъ бурулгъан орамгъа джетгенимде, ол узайыб, уллу орамны къыйырында бара тура эди. Мен эркин атладым. Къызыу баргъаныма орамда джюрюгенле эс бёлюб къарай эдиле. Къызчыкъ бир къызыл къошунбаш юню аллына бурулуб, арбазына кирди. Мен да джетдим, ол да юню эшигини сабына къолун салды.

— Къызчыкъ, ананг юдемиди? — деб сордум. Ол бери къарагъанлай, саламлашмагъаныма уялыб, артдан «кюн ашхы» бердим. Ол юге кириб кетди да, хотасыны къыйыры бла къолларын сюрте, бир къуууракъ тиширыу чыкъды.

— Не керекди, гражданин?

— Мени сени бла сёзюм бар эди...

— Не сёзюнг болургъа болур, не излейсе?

— Айыб этме, бу къызчыкъ сизникимиди?...

— Хо!...

— Аллах ючюн, тилеб айтама, тюзюн айт, бу кызычык туугъан кызыгъызымыды?!

Къатынны бети тюрлениб, ызына, юй таба кёз джетдириб, киши кёрмегенинде, меннге джууугъуракъ келиб:

— Ол сеннге неге керекди?

— Сен кьоркъма, мен билирге сюеме, айт, тилейме!

Сора къатын меними джазыкъсынды, огъесе кесини ашхылыгъымы эди.

— Бу кызычыкны мен табмагъанма, алай а мен ёс-дюргенме, сен не излейсе, ашхы адам!?

— Табылды... Табылды... деб эринлерим кымылдадыла.

Къатынны бети бир агъарыб, бир кызыарыб кыйналды.

Сора мен сёзню узакъ созмай:

— Бу кызы мени эгечимден туугъанды, атасы фронтда ёлгенди, къарнашчыгъы да ёлгенди, анасы уа сауду... Излеб табмай тургъанбыз деб, къалай тас болгъанын да айтдым.

Ол кёб армау болуб туруб, сора эс джыйыб:

— Энди не дейсе бизге?

-- Сизге сау бол дейме, сау болугъуз! — дедим.

Мен алай айтхандан сора аны бет къаны тюрлениб, сёз уруму да башхаракъ болду. Кызыуум бла мен дагъыда кьошдум: «Мен сизни джаныгъызыны кыйнаргъа излемейме, алай а туугъан баласын табхан анасы бир танысын, ол келсе, сиз хыны этмегиз, аны гилейме. Кызычыкны атасы ёлгенди, анасы джангызды, башха баласы джокъду эм да бу кызычыкны ол атыб кетмегенди, кыйынлыкъда айырылгъан эдиле», — дедим.

— Мени юй башчым эгечине, элге кетгенди да, мен ол къайта эсе ингирде анга айтайым... — деб, джууаб этди.

— Айтыгъыз... Мен кетдим эгечиме. Сора кесим алайдан чыгъардан алгъа, къызчыкыны манга бир кёрмеге кёюгъуз энтда бир ашхы къарай кетейим деб тиледим. Ол унамады. Мен да биреуню юйюне сормай кнрирге болалмадым. Аминачыкыны арбазгъа чыкыгъаны болуб бир кёрмезмедим деб, ызыма къарай кетдим. Ма андан бери келелгеним буду.

— Ол болмазмы, алджагъан болурмуса, Бекир, бизге аллай игилик къайда, кёзюм бла кёргюнчю ийнаналмайма!... деб анасы ахсыныб, джер тентере эди.

Бюгече ала шахарда къалыргъа, эртденбла автостанциягъа джыйылыб, алайдан поселокга бирге барыргъа оноулашыб чачылдыкъ.

АЙ КЁПЮР

Экинчи кюнюнде сагъат тогъузда автостанциягъа келгенимде, къарт, къабдалыны баш тюймелери да этилмей, чепкенин да кьолтугъуна кысыб, ары-бери ба-
ра тура эди.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам!

— Назифа къайдады?

— Назифа кетгенди да къалгъанды!...

— Алай деген неди!?

— Ингирде кьонакъ юйге барыб джатдыкъ, эртденбла уяныб къарагъанымда, танг джылары келгенча, мыдах болуб, къаралыб тура эди. Назифа да джокъ.

— Да алай къалай болду?

— Тейри кече бла огъунакъ кетиб къалгъанды.

Ингирде тангнга къалай чыгъарыкъбыз деб тыхсыгъан эди. Ол адреси болгъан кягъытчыкыны да алыб

джатхан эди. Мен анга кече автобус джюрюмейди, такси джокъ, бараллыкъ тюлбюз, экинчиси, инспектор бла барсакъ иги эди деген эдим. Ол а кетгенди да къалгъанды. Джолда бир джукъ болмай къалгъа эди: бюгече уллу джаугъанды...

Телефон бла школгъа сѣлешдик. Бюгюн Лена школгъа келмегенди деди.

Къарт да, мен да автобуса миниб тебретдик.

— Бекир, мен анга алай этерикди деб турмай эдим. Назифа мени сакъламай эсе да сени ала барса не болукъ эди? — дедим.

— Ол мени эгечим болгъанлыкъгъа, мен ачы ариулугъун эталлыкъ тюлме. Кеси менден кичи болса да, меннге сыйынмагъан бир бирде аллай бир адети барды.

— Кече ол джауумда къалай кетди, бир къыйналмагъа эди...

— Ол аллай кѣб джангурланы сынагъанды. Бирин къоюб, бирин айтайым. Назифа бир джыл Азияда заманыбызда алай этди, аны джауумда бир болгъаны эсимден кетмейди.

Къазауатны ючюнчю джылында, джетген джашла аскерге кетиб, къартла бла тиширыула, сабийле къалгъан эдиле. Мен колхозда тамада къойчу эдим. Сары-Ёзек деген бир джайлыкъда кийиз юй тигиб, мал кютебиз. Мен ол кѣзюуде племенной къой сюрюуню кюте эдим. Назифа мында джашагъан къазакъ тиширыулача саууучуду. Ол заманда къойланы саууб, сютню заводха бере эдик. Анда бышлакъ, джау эте эдиле.

Джаз къой къозлаб, саууу да бошалды. Назифат элге къайтыр заман болду. Алай а мени бир сюрюучюмю аскерге алдыла, бири да (къарачай джашчыкъ эди) ауруб джатды да къалды. Сюрюу джангыз кесиме тууарылды. Сюрюучю излерге керекли болдум. Бу халымы кѣрюб Назифа:

Аскерге кетген джашны орнуна сюрюучю мен болайым, — деди.

— Къой, Назифа, сен андан эсе элде ишлегенинг кесинге тынчды, бизге эркиши керекди, — дедим.

— Мен башымы эркишигеми ауушдурама! Къыйынды дей эсенг, мен дженгил иш излемейме, — деди да тохтады. Назифа къошда къалды.

Мен къойланы кютюб келеме, ол да малгъа суу ичиреди, джем береди, къошда шапалыкъ да этеди. Хар неге да къолу джарашады, андан сора аягъына эркиши чарыкъ чурукъ кийиб, къой кютеди.

Бир кюн бир таякъны да къолуна алыб, къойланы ышыра кетди. Ол кютген кюннге къарагъанча, бу тегерекледе болмаучу бир уллу джауум келди. Анга буз къошулду. Мен къоркъуу этдим. Сюрюу джайылыр джерге баргъанымда, не къой, не Назифа джокъ. Буз къатыш къара джауум челекден къуйгъанча джауады. Анга да джел къошулуб, сюрюб, хыйсабсыз эрши кюн болду. Кюнден-бутдан къойланы ызларын тюзетиб, джел сурген джанына тебрим. Сау эки-юч сагъатны барыб, бир тёбеден къарагъанымда, бир къаралды эследим. Чабыб барсам, бир деб бир ышыгъы болмагъан сыртда солдатла бир-бири къолларын тутуб адам буруу этиб, къой сюрюуню арагъа алыб тура эдиле. Ол аскерчилени санын билмейме, бир ротамы дейдиле, батальонму дейдиле, аны тюзеталлыкъ тюлме, ёнге иги кесек адам!... Мен эски къойчума, ёнге быллай буруу бла къой сюрюуню тыйгъан кёрмегенме! Джууукълашыб къарагъанымда, юслери джибиб, башларында пилоткалары, киминики тюшюб, киминики джанбаш, кимини башы ачыкъ, ма ол халда башларын, бетлерин, юслерин, бутларын тауукъ гаккылача уллу буз джуммакъла туюе, джашла да башлары, бетлери ачыса да къолларын ийиб

къояргъа мадарлары болмай, (къойла бир джерден ыч-хынсала, юрюлюб чыгъыб кетерик эдиле), тегерек чалман болуб суйелиб тура эдиле. Солдатланы ичинде Назифа да бир джетген солдатча сюеле эди. Темир сынджырыны ол да бир чыгы эди.

Кёк чартлаб, джауум биягъынлай сёдегей уруб джауа, буз гаккыла да бет-къол айырмай сопалай эдиле.

Бу сюрюу кеси да айтханымча племенной мал эди. Къойла бухар тукъумлу эдиле. Къулакъларында сыр-гъалары, уллу сары эркеч ичлеринде, барын кёрюб таныдым.

Асыры къууаннгандан мен не айтыргъа билмей, бир чынлы командирни къолун эки къолум бла тутуб: «Сиз керти да халкъны, ара мюлкню да сакълаучула болгъаныгъызны мен энтда бир кере сынадым. Маишала, джигитле! Быллай къойчуланы мен ёмюрюмде кёрмеген эдим. Къалай алапатды деб, аскер буруугъа сейирсиниб къарадым. Джангур бузну келтириб бирден ургъан заманда адам буруу. джаш чёртлеуюк чыбыкъдан джангы эшилген чалманча, ары бла бери майрыша эди. Ёнге ол буруу темирден да кючлю эди...

Мени башымда кийиз бёркюм бар эди да, алача болама деб, бёркюмю алыргъа башыма узалгъанымда, тюз къолуму сыртына эки буз гырт тийиб, къолуму къурушдурдула, ачыуу сынганлай, бёркню къолума алыб, мен да алача сюелдим.

Биз сюрюуге бу сыйны бериб, аны тегерегинде абезкегге баргъанча, иги кесекни чыдадыкъ. Сора бир алада буз тохтаб, джауумгъа бурулду, ол да сериуюн болгъанында «буруу» чачылды. Солдатла бек къыйналсала да дагъыда бизге, Назифа бла меннге, не бла болушайыкъ деб тебретдиле.

Назифаны башы догъурадан, бети да кюлтюмден толгъан эди. Аскерчиле да алай болгъан эдиле. Барыбыз да суудан чыкъгъанча джибиген эдик. Алайда къой сюрюуню тыйыб санадыкъ. Мал башы толу чыкъды. Командир, ойнаргъа эсинеми тюшген эди, огъесе керти кёлюмю эди, солдатлагъа:

«Бери айланыгъыз!» — деб, команда бериб, аллыма атлаб келиб, черс бере: «Джолдаш тамада къойчу! Подразделение ара мюлкню сакълауда борчун толтурду! Дежурный офицер — капитан Петров!» — деб, ышарыб, бир джанына атлаб, джол къойду. Сюрюуню стауатха дери ашырыгъа бизге беш солдат бла бир сержант берди. Биз къойланы сюрюб келиб, къорагъа¹ джыйдыкъ.

Насыбха къойла кыркълмагъан эдиле да иги гёзген эдиле. Алай а Назифат да, солдатланы кёбюсю кибик башында догъуралары, бетинде буз этген джаралары, юсюнде кюлтюмлери кёрумай, ыйыкъдан артыкъланы айланган эди.

Колхозну правлениеси солдатлагъа саугъала берген эди. Ол аскерчиле бла мен кесим да артда уллу татах болгъан эдим. Кёб да тургъунчу ала да алайдан кёчдюле, биз да къой кыркъларгъа башха джерге кетдик.

— Назифа аскерчилеге къалай тюбегенди?

— Аллында уа къалай болгъанды десенг, джауум, буз сюрюб къойла сыртны барыб тургъандыла. Сора бир адамланы кёрюб, Назифа хахай салгъанды. Сыртда аскер кесек юрениуледен къайтыб келе тургъанды. Мал аджашыб кетиб, бир палахха тюбемесин деб, коман-

¹ Къора — (къазакъча) кулдаладан буруу.

дирлери сынджыр тутаргъа буйрукъ бергенди. Ол буйрукъну къалай толтурулгъанын а мен сеннге айтдым.

— Назифа аскерчилени чакъырмаса, сюрюу бир зораннга тюбей, зыраф болургъа боллукъ эди, — дедим мен.

— Ол айгханынг да тюздю, ёзге джаны чыкъмай, тутхан ишин чийсил этерге амалы джокъду. Алгъын бир хылеу эди, къазауатдан бери уа уллу къатханды.

Артда ол солдатланы бири былай айта эди. «Ала Назифаны джазыкъсыныб, сыйлаб, джауумда аскер сынджыргъа къошмай, «Сен тиширууса, солу» — дегендиле. Ол а унамай, тизгиннге сюелгенди.

Бизни сюрюуню сыртда солдатла тыйгъан хапар элге джетгенди. Назифаны тенглери ол джыл чюгюндюрге ишлегендиле. Къалай эсе да индекни суу ашаб кетиб, бачхаланы суу басыб къояргъа тебрегенди. Аланы звеноводлары: «Назифа сюрюуню тыйдыргъанды, сора биз бачханы къалай сакълаялмазбыз. . Эй, хомухла, бери келигиз!»—деб звенода къызланы чакъыргъанды. Ала бир-бири къолларыннан къаты тутуб, сыртларын суугъа беджен этиб, сууну башын бегитгинчи тыйгъандыла. Алай бла бачханы сакълагъандыла деб эштгенме.

Ол этмеген не къалгъанды, ишге джетсе, джанын атыб къояды.

— Да, Бекир, сиз дагъыда аллай адамны къошда ишлерге алмай къояргъа излегенсиз.

— Къойчуну иши къыйынды, къойчу джауумгъа тюбейди, бораннга тюбейди, бузгъа тюбейди, джаллыгъа тюбейди...

— Бекир, ол джерледе да бармы эди джаллы—деб сордум.

— Болмай а, бёрюню кёзю къалкъыугъа кирсе да, тюшонле къойну кёреди дейдиле, тюбей эди.

— Назифа андан сора да малда ишлеб турдumu?

— Эркиши кьойчу келгинчи ишледи. Артда ийнек сауаргъа кѣчдю, малны ашына, суууна бек сакъ эди. Бир джыл бир кьош тѣгерегинде айланган ѳксюз улакъчыкъны кьулакъ суу кьобуб алыб кетген эди да, аны кьоймай суугъа кириб, Назифа алгъан эди. Ол кюн кеси да улакъчыкъны кьойнуна алыб: «Мени кьозучугъум, мени улакъчыгъым, къайда кьалгъанды?» — деб, Аминачыкъны сагъыныб джылады, мени да джылатды. Ол улакъчыкъны кеси кьолу бла ѳсдюрюб уллу эркеч этди. Сюрюудегн эркеч олду.

Анда заманда Назифа джаш эди. Адамла тиледиле, эрге барыргъа унамады. Эри, Айтек, джаннган отдан юлюш алгъан бир джаш эди. Э-эй, аслан, кьаблан кибик кьаллай джашла ѳлюб кетдиле... «Чыбыкъла да этедиле уя, сен былай нек тураса?» — деб джангы юйюр кьурауну юсюнден Назифа бла сѣлешсем: «Сени этегинг кюеди, мени этим кюеди», — деб менден кѳлю кьалыучан эди.

Кьоюну джумушакъ затны кюсей эди, кесини джаны сау сабийн кьолундан тас этиб кьойгъанына ѳкюне эди. Назифа бери келгинчи, анда тургъан заманында да бусабий ауузундан тюшмей эди. Иги танымагъан адамла: «Назифа, Кавказ, Кавказ деб быллай бир нек тараласа, анда алтынынгмы кьалгъанды?» — деселе, ол алагъа бир-бирде: «Алтын кесегим кьалгъанды», — дей эди, бир-бирде уа: «Алтындан да багъалы затым кьалгъанды», — дей эди. «Мен кесими кьолумдан келгенни адамладан аямайма, сора ала къыйындарын меннге нек аяйдыла: къызчыкъны джазыуун билирге иги болушмагъанча кѳреме. Аллай бир тилесем, ташдан джыламукъ алыр эдим», — деб алай айтыучан эди.

...Бизни бу ушагъыбыз кѳбге да созуллукукъ болур эди, амма къатыбызда, автобусну ичинде бола тургъаннга тынгыламай болалмадыкъ.

Автобусубуз джыйырма орунлу автобус эди. Муну бла кёбюне адамла элден, посёлокдан шахаргъа келиб, эртден базарларын этиб, юлерине къайтыуча эдиле.

Бизни онгджаныбызда олтургъан тиширу аллында акъырын сёлеше келиб, артда ачыкъ, къаты сёлешиб башлагъанында, анга дагъыда башхала къошулдула. Алай бла ичги сёз туру болду. Дауургъа тынгыласанг, сёз урумларындан аланы эки къауумгъа юлеширге бол-лукъ эди.

Барындан да бек кычыргъан, кёзюн, башын, санын да кымылдатыб кюрешген, доммай киби бир семиз къатын эди. Бу ашагъаны ичине джарашхан адам кёре эдим. Доммай къатынны къатында башы джабылгъан корзинкасы, аны ичинде кесине ушаш мазаллы къазгъа башын ачыб къарай эди. Андан сора уа джаны сёзге кетиб эди.

Даулашыу кызыугъа кирди. Доммай къатын сёз нёгерлерине:

— Айхайда, сабийни заманында атыб кетиб, энди биреу асыраб уллу кыыз этгенинде, ана болургъа излейди... Къайдам, аллай телиле бармыдыла, анга джетген кызыны ма деб бериб къоярча?... Анасыны къарнашы табхандымы дейсе?!

— Табхан анасы кызыны сыйыргъа излер, мен Нина Ивановнаны орнунда болсам, — деди экинчи къатын, — къатыма къоймаз эдим.

— Сиз мурат этген бла кыыз энди ким бла къалыргъа керекди? — деб, сорду ючюнчюсю эм да кеси джууаб этди.

— Табхан анасы бла.

— Нек?

— Не ючюн десенг, мен эшитгеннге кёре, анасы аны гитче заманчыгъында кыйынлыкъда, автомобиль ава-

рия этиб, амалсыз айырылганды, кыйынлыкда айырылганды, ангыладыгъызмы?!

— Энди уа нени да айтырыкъды, хазыр кызыны табса, — деди семиз къатын.

— Бу быллай бир джылны ичинде келиб, кызын нек излемегенди да? — деди дагъыда биреулен.

— Кеси келмегенликге, излегенди, ёнге табалмай турганды, — деген джууаб чыкъды.

Бу тиширыула ишчи поселоқдан болгъанлары, Нази-фа бла кызыны юсюнден сёлешгенлери ачыкъ болду. Элде, тийреде, хоңшуда не сёз болгъанын кишиге сорма да тынгыла. Тюнене анасыны къарнашы келгенин да къалай билиб къойдула?

— Айхай, да мен табхан анасыча болсам, кызымы сормагъанлай да алыр эдим!

— Кызынг сени бла барыргъа суймесе уа къалай этериксе? Кызынг сени тилинги да, дининги да, адетинги, джоругъунгу да билмесе уа къалай этерсе? Ол къарачай элде ёсмегенди.

— Ана, бала бир-бири кёзлерине къарасала, тиллери бла сёлешмегенлей да джюреклерин ангыларыкъдыла. Ах, таралгъан ана, хариб ана, ансын да аллай бир джылны сау баласын кёрюрге излеб, къалай чыдаылганды? Андан джазыкъ болурму, — деди дагъыда бири.

Бу ишни юсюнде ким терс, ким тюздю?

— Была барысы да тюздюле, къазауат терсди! Къазауат болмаса, сабий кесини табхан атасы, анасы бла ёсерик эди, — деди дагъыда башха биреулен.

Аланы ичинде орус, къарачай тиширыула да бар эдиле.

— Была тюзюн билмегенлей джармалай тура кёреме, Бекир, — дедим мен нёгериме.

Бекир мен артдан билгениге кёре, урунууда айтыл-

гъан, элде сыйы болгъан киши эди. Ол былагъа джууаб этерикмиди деб мен да тынгылаб келеме.

— Қъызгъа онджети джыл болады, ол эки джанын да тутар. Лена устазлагъа аллай къыйын соруула со-рады,—деб дерследе биргесине олтургъан сабийле се-ирсинедиле, — деди дагъыда тиширыуланы бири.

Гулоч таягъыны юсюне эки къолун салыб, анга акъ сакъалын тиреб келген Бекир мындан ары тѣзалмай, сѣзге къошулду:

— Балаларым, сѣзню къоюгъуз, сизге мен бир таурух айтайым. Соруу дегенинде эсиме тюшдю.

Қъызыб сѣлешген къатынла бираз сериуюн болуб, симсиреб, къартха айланыб, бу сер къарт нени айты-рыкъды дегенча этдиле. Қъарт акъырын ауаз бла баш-лады. Қъатынла бирем-бирем шум болдула.

— Эртде, эртде бир къушну баласы болгъанды. Ол аны уясындан чыгъармай, ашатыб, ичириб ѳсдюргенди. Джумушакъ тюкчюк табса да алыб келиб, аны тюбю-не тѣшеб тургъанды. Мюрзеу бюртюк, эт кесекчик таб-са да анга келтириб къабдыргъанды. Аны бла бирча ол хауада къалай учарын уяда айтыб, сѣз бла юретиб тургъанды. Бир кюн къуш балачыкъ: «Анам, меннге эр-кинлик бер, кесим да учаллыкъма», — дегенди да ти-легенди. Қъуш анга: «Сен акъыл-балыкъ болмагъанса, менсиз учсанг, сабийле таш бла уруб, тюшюрюб къоя-рыкъдыла. Алай а сен учаргъа бек талпый эсенг, бюгюн бир сынайым», — деб баласын кенг хауагъа алыб чыкъ-гъанды...

Ана къуш хауаны арасында къанатларын джайыб къалкъыб, баласына хали юретиб башлагъанды. Алай эте келиб, анасы баласына:

— Қъуш хауаны патчахыды. Адам болмаса, къа-натлыладан анга къоркъуу джокъду. Менсиз учхан са-

гъатда, джерде джюрюген адам не да адам къарантха кёрсенг, мийикге чыгъа гур. Къарантха болмаса, алаша тюшюб, тахсагъа къара. Бара тургъан адамны джерге ийилиб кёрсенг, бир ишексиз, ол сеннге атаргъа ташха узалгъанын бил, ол кёзюуде кёкге мийик чыгъаргъа керекди, — дегенди.

Баласы анасыны сёзюн бёлюб:

— Анам, ол адамны джанында джашырыб келген ташы болуб, джерге да узалмагъанлай уруб аллыкъ эсе уа къалай билликсе? — деб соргъанды.

Къуш ол соруугъа джууабны орнуна: «Энди бююнден ары сеннге кесинге учаргъа буюрама», — деб эркинлик бергенди. Къалайды, таурухну джаратамысыз? Ма къыз да энди анычады.

Тиширула биягъында артыкъ айтхан сёзлерине уялгъанча, бир-бирине къарай сабыр болдула. Мен да ичимден «къарт къойнунда къалач барды» деб быллай къартха айта болурла дедим.

...Мычымай машина да барыр джерибизге, ишчи посёлокга, джетди.

Кюн кёлтюрюлюб, кюнорта болгъан эди.

Салыб, барыб, къарт да, мен да таныгъан арбазыбызгъа кирдик. Биз юйге киргеникде быллай халны кёрдюк: орта бойлу субай къызчыкъ, бели ышым баугъа сыйынырча ингичге, аягъында алашатабан акъ туфли-лери, эки къалын къара эшме чачы, ингичге джюнден къызыл кофтаны юсю бла белине дери джетген эдиле. Къарылгъачны къанатларыча ингичге къара къашларыны тубюнден къара кёзлери, джарыкъ джулдузлача джылтырай эдиле. Аны кенг мангылайы, сабыр къарамы акъыллылыгъына, эслилигине, сабырлыгъына шагъатлыкъ эте эдиле. Саны, тюрсюню ёлчелениб этилгенча ол аллай бир джарашуу къыз Назифагъа джити къа-

раб, тансыкылай эди. Арлакъда, плитаны къатында Нина Ивановна ышарыб, не эсе да айта, чоюннга, табакъгъа узала эди. Быланы бир-бирине кёллери ачыкъ болуб, бал бла джауча джарашыб тургъанларына биз да бек къууандыкъ. Мен кирир кирмез Нина Ивановна: «Сау келигиз, бизни шохубуз, бююн уллу къонагъыбыз барды. Леначыкъны анасы табылгъанды, танышыгъыз! Бу анасы бу да Леначыгъыбыз»,—деб Назифа бла Леланы кёргюздю. Мен барыны да къолларын тутуб, Бекир бла танышдырдым.

Анасы юретген болур эди, къызчыкъ кеси чабыб келиб; «Дядя»!.. деб анасыны къарнашыны бойнундан къучакълады.

— Аперим, эгечден туугъан, уллу къыз болуб тура-са да!..

— Бекир, Нина Ивановна бла Алексей Степановични бизге этген адамлыкъларын къайтарыгъа къолубуз-дан келирми? — деди Назифа къарнашына.

Бекир алагъа айланыб: «Сиз бизге къарнаш, эгеч-сиз. Сиз этген уллу адамлыкъны биз ёмюрде да унут-мазбыз!» — деди.

Табхан анасы бла къызы бек ушай эдиле, бет тюр-сюнлери ушаш болгъан бла къалмай ауазлары да бир-ча эдиле...

Ал кюнде Назифа къонакъ юйде къызчыкъны кёрюрге излегинин, чыдаямгъанын айтханды. Ёнге къарт Бекир арыб келгени бла уллу эс бёлмегенди.

Къонакъ юйде бир кере джатхандан сора Назифа тургъанды, кийингенди да, эшикке чабыб чыкъгъанды. Ол уллу джолгъа тюшгенди. Машина джюрюген джокъ. Сора бир заманда джарым джолуна барлыкъ ауур джю-гю бла бир машина тюбегенди. Назифа ол машина бла барыб, андан сора джаяу кетгенди.

Кече шыбыла чартлаб, джауум кючлю болгъанды.

Тетрадь сызлача, аллында ингичге таякълы бир джангур келиб, артда уллудан уллу болуб, джел ургъаны сайын суу, боран этиб буруб башлагъанды. Бир кёзюуде джангур тохтай келиб, дагъыда кёлюне джетмегенча джангырыб, къаяланы башын къагъыб, андан тигелеб кёзлеулеге тюшюб, чабхан атча къобанны кёмюклендиргенди.

Асыры кёб джаугъандан кёкию тюбю тюшюбмю къалды дер эдинг. Шыбыла чартлаб, уругъа керилген кёкден къоркъуб, булчукъла къамчи таууш эте, терекле джопбу бола эдиле. Ала башларын энишге тутуб, сыртларын джангургъа джуудура эдиле. Джаумну суу этеклери ары-бери бурулуб, джел этсе, джылыта эдиле.

Назифа къолуна бир таякъ да алыб, кюйюб баргъан джюрегин суууталмай, кёкюрегин кёк джашнагъаннга, джаумгъа ачыб, чачы да тозурай, Къара чегетни ичи бла ётгенди. Джангыз кеси салыб барыб, танг атаргъа посёлокга киргенди. Ол джол айырылгъан джерде къарауулгъа соруб, Есинлени юйлерин табханды.

Была да ол кече тынчыкъсыз джатыб, эртденбла джукъу хайыр да эталмай, уяныб тургъанлай, терезе къагъылгъанды. Ачсала, бир джибиген тиширу суюлиб тура...

...Ингиринде Алексей Степанович бла Нина Ивановна экиси да ариу кийиниб, столну къатына олтургъандыла. Къызчыкъ аланы эслеб: «Атам, анам, къайры барасыз, нек джасаннгансыз?» — деб соргъанды. Къартла къызчыкъгъа: «Биз барлыкъ тюлбюз, бизге бусагъатдан къонакъла келликдиле, акъыллы, сен да юсюнге таза кийим кий, ансы бизге айыб этмесинле», — дегендиле.

— Ким? — деб соргъанды къызчыкъ.

— Айтырбыз, кийин! — дегендиле экиси да,

Къызчыкъ кеси эм бек сюйген къара тёбен джанын,

атасы алгъан кызыл джюн кофтасын кийиб, столну къатына келиб, не эсе да сескекли болуб (ол боллукъ затны билмегенди) олтургъанланы кёзлерине къарагъанды. «Сен айт, мен айт», — деб бир-бирин тюртюб, айтыргъа тиллери бармай ала кым-тым этгендиле. Кызы андан да бек кёзчюклерин джандырыб къатханды. Сора анасы эсин да джыйыб башлагъанды: «Кызычгъым, сени биз къалай кёргенибизни кесинг билесе, бизни ёмюрде киши да айыралмаз, алай а сен бусагъатха дери билмеген бир затны билирге керексе. Аны ючюн кишиден кёлюнг къалмазгъа керекди...»

Эсли кызычкы не айтыргъа да билмей, кесин къатдырыб, ауузундан бир сёз, джарым сёз, бир таууш да чыгъармай, къарыусуз чыпчыкы балачыкы анасыны аузуна бир зат берирмеди деб къарагъанча, кёзчюклери сюзюлгенди

Сора НинаИвановна кызыны кёзюне къараб да айталмай, башын бир джанына буруб: «Балам, сени туугъан ананг... табылгъанды... Ол сауду»... дегенди.

Кызы секириб туруб, кычырыкы этиб джылаб, атасыны, анасыны да боюнларындан кёзюу кыучакълаб, «алай болургъа мадары джокъду, сенсе, аначыгъым, меннге ана, мен башха кишини билмейме, билирге да излемейме. Атам, сен бир тынгыла, аначыгъым не айтады, ангылаймыса?» — деб, атасына къадалгъанды. Былайда ючюсю да джюрек тамырлары кыозгъалыб джылагъандыла. Сора къобхан суу аллына уруб туруб, сёнгюб ызына тюшгенча, бир заманда сёз ангыларча болгъанлай, аталары кызычкыны кёлюн чаныргъанды, акъыл юретгенди.

Мен ангылагъаннга кёре, къарайма да, «табхан ананга да иги бол, сени юсюнгде ол терс тюлдю» деб, туугъан анасы келгинчи ала кызыларына сингдиргендиле.

Андан сора не сѣлешген болур эдиле? Бу кече ала джат-сала да, кѣб джукълаялмагъандыла. Алексей Степанович, Нина Ивановна эм да Леначыкъ не тюшле кѣрген болур эдиле десегиз, мен аланы къуру бирин, Ленаны тюшюн айтайым.

Сау кечени узуну аны туугъан анасы къаллай боллугъун, аны сыфаты, аны не сѣлешери кѣзлерине кѣрюнѳб, ол кѣрюннгенле джангыдан ауушуб, аланы орунларына дагыда башха затла чыгыб, танг аласында, кѣзю къалкыугъа баргъанында, ол быллай тюш кѣргенди.

...Лена эшикке чыгъады. Юйню къатында ѳгюзле джегилген бир арба тохтайды. Къараса — арбадан бир тиширыу тюшѳб, арбазгъа кириб келеди. Ол тиширыу Ленагъа: «Къызым, бизни арбабыз сыныб, бусагъатха дери келелмей тургъанбыз», — дейди.

Аны кѳйинунда кѣб гоккалары, оюнчакълары барды. Мен быланы барын да санга джыйыб тургъанма. Бу таглы затланы, бу чепкенчикни да... санга».

Алай а ол чепкенчик гинджиге тенг аллай бир гитче-чикди. Лена бу чепкенчик меннге киерге джарарыкъ тюлдю, энди гинджи бла да ойнамайма, сора ол меннге неге керекди деб кѣлюне алай келеди. Тиширыу анга:

«Ал, бу сеникиди, кѳркъма, ал! Сен мени унутубму кѳйгъанса, таныялмаймыса, джанчыгъым, мен сени анангма!».

Тиширыу аны къучакъларгъа да ашыкъмай: «Сен мени танымаймыса, менден джукъ алыргъа сѳймеймисе?...»

Анасыны кѣлю къалыб бир джанына бурулады.

Лена анга: «Аначыгъым, кеч, билмей тургъанма!...» — деб къучакъларгъа чабханлай, анасы тас болады да къалады.

Кѣрюннгенле джангыдан ауушуб кызычыкъ, дагыда тюшюнде кѣреди.

Джити мийик таула кършалагъан уллу талагъа төрт джанындан тиширыула тохтаусуз джоппу-джоппу джыйылыб келедиле.

Тюрлю-тюрлю, уллу эм да гитче, къара эм да акъ шил-лиле, къарт эм даджаш тиширыула. Тиширыулары сабийлери барды. Келгенлени учу, кыйыры болмайды. Лена бла Надя тау тюрбюнде гокка хансла джыя тура-дыла.

Бир окъа чебгенли, кёкюрегинде алтын тюрмеси, беллинде кямары болгъан субай таулу тиширыу алгъа чыгъады. Ол джыйылгъанлагъа айланыб:

— Багъалы тенглерим, мен таулада ёсгенме, мен таудан сёлеширикме, Мени сёзюмю бютеу адам улу эшитсе сюеме, — дейди.

Ол таулагъа айланнганында, Минги-Тауну эки башына джангы айны эки джитиси илиниб, кюмюш кёпюр болуб тура эди. Таулу тиширыу ай кёпюрге миннгенди. Бары да сейирсиниб бу тамашагъа бурулгъандыла. Мазаллы Минги-Тау накъутналмазча джылтырай, аны эки башын кёошхан ай кёпюр, анга да эки аягъын салыб тургъан таулу тиширыу — бары да чууакъ кёкде дуу джаныб, бек джарыкъ кёрюннгендиле. Таулу тиширыу эки кьолун да аллына силкиб, башлагъанды:

— Мен эм мийик джерге нек чыкъгъанма десегиз, былайдан бютеу джер иги кёрюнеди. Джер къалай ашхыды, хауа эркинди. Адам улу урунады. Аны кьолларындан бал агъады, ол тамчыладан бал кьобанла болуб барадыла. Кёк тазады. Ёнге узакъда булутла кёрюнедиле, къара булутла. Ала бизге айланыб келедиле. Эгечлерим, нек къараб турасыз? Ала бери джетгинчи биз алларына барыб кьууайыкъ, чачайыкъ... Эгечлерим, джанларым, адам улу, мен сизге айтама, булутла джууукълашыб келедиле, аладан дунияны сакълайыкъ! Адам улу, сакълагъыз, сакълагъыз...

Эм артында таулу тиширыу ай кёпюрден не къарыу-ун да салыб бютеу дунияны зангырдатыб, былай кычыргъанды:

— Айтыгъыз, мен сизге сорама, анала, адам улу, къайдады мени кызым, къойнумда тургъан кызычгъым?...

Ол кёзюуде алайда тиширыуланы бири анга:

— Ма сени кызынг! — деб Ленаны кёолу бла кёргюзюб, джууаб этеди. Анасы къучакъларгъа Ленагъа мыллыгын атады. Лена да кёолунда гокка ханслары бла анга чабыб баргъанлай, бир таууш эшитеди, ызына айланыб къараса,.. тиширыуланы орнуна акъ кёгюрчюнле, ол таууш а аланы къанат тауушлары.

Лена таулу тиширыугъа джетиб: «Анам!» — деб, къучакълайды, айланыб кёзюне къараса уа, Нина Ивановнаны къучакълаб турады. Дагъыда андан да бек «Анам!» деб кычыргъаны бла уянганы тенг болады.

Къараса, къатында киши джокъ. Джууургъанны бир джанын джоппу этиб кёкюрегине кысыб тура...

Бу тышден сора кёзюне джукъу кирмей тангнга чыгъыб, эртденбласында анасына тюбегенди.

Аны тышында дагъыда биз баргъынчы табхан анасы-кызы бла сёлеше болур эди, кесини хапарын билдирмейми тургъанды?..

...Былай эшикден киргени бла Назифа: «Аминатчыгъым!» — деб кызын къучакълаб, кёзюн-башын уппатиб, марал бузоуун джалагъанча, тили бла джалагъанды. Джылы джыламукуллары бла кызыны бетин джуугъанды, кызы да, анасы да джылаб, иги кесекни баргъандыла.

Амина-Лена анасына былай соргъанды дедиле: «Мени атам бла къарнашчыгъым болгъандыла дейдиле, аланы мен къачан кёрлюкме?».

— Огъай, кызычыгъым, аланы кёреллик тюлсе, — деб анасы тюзюн айтханды...

Кызычыкъ ол кюн дерсге бармай къалгъан эди. Юйде барыбыз да олтуруб, кёб сёлешдик. Сора Алексей Степанович:

— Энди сиз бла биз джууукъ болдукъ. Ингирде вечер этерикме, тилейме, юйюгюздеча джарашыб олтуругъуз. Айыб этмегиз, мен бир джерге барыб, кысха къайтайым, — деб тебреди.

Биз аны ызындан юйден чыкъдыкъ. Арбаз ийнетас болса да табарча кирсиз эди.

Эшик аллында бир джаякълаб, ичинде артыкъ чёбю болмагъан гокка ханс тахта бар эди.

— Мынга ким къарайды, бу ариу затланы ким ёсдюреди? — деб сордум.

Лена айтыргъа буюгъуб къарады.

— Да сени кесинги сынам бачханг бар кёреме, машалла! — деб мен сохтабызны махтадым.

Ленаны тюшю эсине тюшюб дженгил-дженгил узылыб, гокка хансладан уллу джоппу этиб эм алгъа Назифагъа берди. Ол аны анасына биринчи саугъасы эди. Анасы да аны уппа этди. Лена, андан сора хар бирибизге бирер джоппу берди. Биз да уллу разы болуб, «сау бол» дедик.

Майны онючюсю эди. Бир ыйыкъдан школада экзамен башланлыкъ эди. Аланы кёллери къалмаз ючюн, мен ишими кёблюгюн айтыб, кетерге эркинлик алдым. Биринчиси, керти да ишим кёб эди, экинчиси, аланы кеслерин кёояргъа изледим. Аланы юйлю кенгешлери, юйлю оноулары да болур эди.

— Сау къалыгъыз, насыблы болугъуз! — деб аллыма атладым.

Аланы бетлеринде къууанч ойнай эди. Кёкде кюн да алагъа эришиб, джарыгъын тамам танытыргъа излеген-

ча джарыта эди. Аны алтын таякълары юйню терезеле-
рине джоппу-джоппу джыйылыб, кѣз къамата эдиле.

Бекир ызымдан кычырды:

— Бюгюн заманынг джокъ эсе, билдирибиз, кызы-
чыкъгъа, джангы джууукъларыбызгъа къурманлыкъ
этерикбиз, элге келмей къалма!

— Сау болугъуз, кѣрюрбюз, — дедим. Ала барысы
да гокка ханс тахтаны къатында кюйюзню къатындача
сюеле эдиле. Кюн таякъла гокка хансланы, гокка ханс-
ла да аланы, алада бир-бирин ийнакълай эдиле.

Тау ёзенден ургъан аязчыкъ гокка хансланы ийисле-
рин келтире эди. Хауаны сабырлыгъын буза, къаяладан
джууаб къайтара, агъач джаргъан мычхыны тауушу эш-
тиле эди.

Эй, адамлыкъ, дуняда сенден ашхы, сенден онглу
не болур? Сен кюнден джарыкъ, отдан исси, таудан мий-
ик, тюзден кенг, тенгизден теренсе, кючюнг, къудретинг
кѣбдо!

Сени къулачынг джетген джерде бюртюкден ханс,
терек ёседи, адам адамгъа къарнашлыкъ-эгечлик этеди.

Адамлыкъ, сенсе бизге ырысхы, насыб, джашауубуз-
ну магъанасы. Алтындан багъалы, пахмудан баш, джан-
дан татлы — адамлыкъ!

Адамны джазыууну иеси адамлыкъ! Сен джер юс-
юнде хар инсаны арбазында, тѣрюнде, кѣкюрегинде
бол! Сенсиз биз бир кюнню да болмайыкъ!

ЭПИЛОГ

Мен эштгеними, кѣргеними айтдым, энди джюрегим
рахат болду. Алай а ахырында сиз сорлукъ талай соруу-
гъа джууаб берирге излейме. Бу эки юйню адамлары
бла мен артда да тюбей-тюбей тургъанма. Тюзю, ол

чакъырған кѳурманлыкъларына баралмаған эдим ёнге уллу той болған хапарын эшитдим. Ол тойда он-алты джылдан бери кѳобузну кѳолуна алмаған Назифа кѳобузгъа джан салыб сёлешдиргенин айтдыла.

Бир джолда мен Назифагъа тюбегенимде, эсимде қалған бир соруучугъум бар эди да, аны да сордум: «Сен кызынғы къайда кѳрсем да танырыкъма, белгичигим барды», — деб неге айтхан эдинг? — дедим. «Кѳрюнюб турған ышанларындан башха да, аны сол билекчигинде бир табчыгъы бар эди. Ол табчыкъны кѳрюб таныған эдим. Бешике заманында отджагъада джан-нган кёсеуледен мыдых кесекчик чартлаб кюйдюрген эди», — деди.

Алай бла кызычкъ керти да Назифаныкы болгъанына мен да ишексиз болдум.

Лена орта школну айырмагъа бошаған эди. Ол школда выпускной вечерде Ата джуртха, школгъа этген назмуларын окъугъанды. Аланы мен бу джол табыб сизге айталмагъанымы кечигиз.

Андан сора туугъан анасыны, Назифаны, юйюнде Лена бир айны тургъанды. Тансыкъларын алгъандыла, ёлген атасыны атын (джюрютюрге суюб, ол кесин Айтекни кызы деб джаздыргъанды. Тукъуму бла аты алайлай джазылгъаныча къалгъандыла.

Лена къарачай тилге юрениб башлагъан эди. Джууукъларындан ким эсе да биреулен анга саугъагъа орус-къарачай словарь берген эди.

Андан сора не айтайым?

Эм ахырында тюбешгенибиз да, айырылгъаныбыз да былай болған эди.

Ол джыл августну аягъында мен, тенгими ашыра, аэродромгъа бардым. Самолет учар болджалына келиб джерге тюшгенлей, пассажирле чемоданларын алыб, бир-бирини ызындан турналача тизилдиле. Тюз къатым-

дан бир таныш ауаз чыккыды. Мен ызыма айланып кырагыныч бигеулен эки кыолу бла кызлерими кысыды. «Ол-бу», — деб айтып кырешидим, кнге ким болкыанын билалмадым. Сора джигерди. Кырагыанымда — Алексей Степанович, дагыда Нина Ивановна, Елена, Назифа, Бекир!

— Кыайдан чыккыдыгыз, кыайры барасыз!?

— Ленаны Москвага ашырабыз, — деди Бекир, бетинде кыуанчы ойнай.

Эки ана да мени багыалатдыла.

— Хайда, Лена, джолунг болсун!

— Сиз айтханча, педагог болама... Педсовет бла комсомол комитет рекомендаця берген эдиле. МГУ-га киргенме.

— Джаша, Лена, ашхы джолга, джолунг джарык, кенг болсун! Ленинни тауларына бизден салам айт!

— Сау болугуз, бизге сиз кыб джарагыансыз, сиз эм да устазларым ышаннганны толтурургы кыреширме», — деб джылы айырылдыкы.

Кыартла кызюу-кызюу уппа этиб, кыучаклаб, кызыларын кыб эркелетдиле. Лена тилини тубюнде татлы кызле кыат-кыат салынып тургыанча, ашыргыанланы хар бирерине кеслерине джараулу бирер кыз айтды: атасына, анасыны кыарнашына, аналарына. Ол Назифага кыарачайча: «Анам, джаным, сау кыал», — деди. Нина Ивановнага да: «Мамочка, душенька, до свидания!... Была да: «Ашхы джолга, кыуанч бла тубешейик», — деб айырылдыла.

Кыартла тубюнде, кыырдышда кыалыб, Лена самолету бачхычына миннгенлей, зыр деб джыламулкылары кыуюлдула. Ким билсин, аны кылюне не сагышла, не кыайгыла келдиле. Ол самолетха биринчи кере миннгени бла кесини джазыуунда болкыан затланы эсиними

тюшюрдю, огъесе ата-анадан айырылыб, джашау жо-
луна кетгенинеми эси бѣлюндю? Аны кѣзлерине не къа-
дар къарадым эсе да джукъ ангылаялмадым. Ызындан
баргъанла ашыкъдырыб, Лена къолун булгъай, ийилиб,
самолетну эшигинден ѣтдю.

Мотор тауушу хауаны толтуруб, самолет учуб ба-
рыб, ызына бурулду. Кѣкге мийик чыгъыб, Север таба
джол салды.

Бекир бизге бурулуб:

— Шохларым, кеси соруу берген къуш баланы уч-
хан хапарын мен сизге айтхан эдим да... Бизни къуш ба-
лабыз да учду! — деди.

Кѣкде бир булут ышан къалмай, таб таза, чууакъ
эди. Бу тѣрт адамны да кѣллери бир-бирлерине алай
ачыкъ, таза болгъаны аланы бир-бирлерине джагъылыб
сѣлешгенлеринден белгили эди. Аланы бюгюн джюрек-
лерин ачыб кѣргюзюрча аппарат болса, мен анга къара-
май къоймаз эдим. Ала кызыларыны деменгили, кючлю
джашау къанатлары болгъанына къууана эдиле. Ол
кючлю къанатланы уа анга халал джюрекли керти
адамла бергендиле. Аллай керти адамла тюлмюдюле
джерни тутуругъу!

Алашы кызылары, джашауну джоллары айырылгъан
багъалы джерге — Москвагъа баргъанына артыкъ да бек
къууана эдиле.

Ала тѣртюсю да ушакъ эте барыб, кѣк «Волгагъа»
олтурдула. Таксини джашил чыракъчыгъы джаныб,
джукъланды. Машина тебреди. Бу барыу бла ала алгъа
кимни юйюне барлыкъларын билмеклик кыйынды.
Ёнге бюгюн кызыларын ашыргъанлыкъгъа бир-бирин-
ден дженгил айырылмазлыкълары ачыкъды, айырылмай
къалсала да, аланы мындан ары да бирге сѣлешир сѣз-
лери, этер ушакълары, ишлери алкъын кѣбдю.

1962

Эки сурат

(Х а п а р)

Мамурхан иги джылы келген, акъыллы тиширыуду. Аны халаллыгъы джамагъатха белгилиди. Сабийлерин, туудукъларын тегерегине джыйыб, хар заманда да алагъа къайгъыргъан джашау адети болуб къалгъанды. Тамада джашы юйдегиси бла башха шахарда джашайды. Қалгъан юч джашы, эки келини биргесине турады. (Кичи джашы алкъын юйленмегенди). Мамурхан юйдегисине къайгъыргъан бла къалмай, тийресинехоншусуна да ариу джумушакъ сёзлюлюгю бла кесин суйдюрген адамды. Кеси тенгли тиширыула анга патчах кирик бир къатынды дейдиле. Биз школада китабланы окъуб, кёб затха юреннген эсек, Мамурхан джашауну китабын окъугъанды. Кёбню кёргенди, кеси сынагъанды. Аны джашлары мени тенглеримдиле.

Кёб болмай мындан алда Мамурхан бирден ауруб тешекке тюшгенди. Ол солууун алалмай, тер басыб, къыйналыб тебреди. Джашлары, келинлери, докторла аны юсуне басыныб, табхан амалларын этиб кюрешедиле.

...Мамурхан: «Джашланы кёрюрге сюеме, бары да былай аллыма келсинле», — деди. «Арабин, не айтыры барды, осият этергеми излейди», — деб джашлары мыдах болуб: «Анам, барыбыз да былайдабыз, кторкъмз, иги болурса», — деб кёл эте, ол джатхан орундукуну аллына сюелдиле. Тёрт джашын да кёре тургъанлай: «Барыгъыз да келдигизми?» — деди. Къарнашла сорууну иги ангылаялмай, сескеклениб, арабин, башы кысыб айта болурму деб, бир бирине къараб тохтадыла. Мамурханны къарамы аллында джашларында кёзюу-кёзюу тохтаб, дагъыда биягъы сорууну ол къайтарыб: «Барыгъыз да келдигизми?» — деб сорду.

Джашла къалай джууаб этерге билмей: «Анам — джаныбыз, не дейсе, тынгылайбыз сеннге...» — дедиле. Сора аналары: «Разыма, балаларым, сизге, бир биригизге иги болугъуз, алай а биригиз къайдады?.. Аны да кёрюрге сюеме, аны суратларын бери алчыгъыз...» — деб, хапчюкле таба къолун узатды. Сора джашла былайда аналары экинчи джашын кёрюрге излегенин эскердиле. Ёнге ала экинчи къарнашларыны, Ахматны, сураты къалмагъанын биле эдиле... Фашистле Къарачайгъа кирген сагъатда кюйдюрген эдиле. Ана джюрек джашланы да кыйналгъанларын эслеб: «Ол салгъан суратлагъа айтама», — деб ангылатды.

Эрлай ортанчы джашы сары кюбюрден бир къаты тышлы альбом тетрадны чыгъарды. Анда Ахмат кеси къолу бла салгъан эки суратны сакъланнганын юйде бары да биле эдиле. Алай а аналарыны джюрегин кёб кыйнамаз ючюн, аланы къаты тышлы папкагъа салыб, байлаб кыйгъан эдиле. Ол суратланы аналары ачыб кёрмегенли он джылдан артыкъ бола эди.. Бюгюн а джашы эсине тюшюб, Мамурхан аны кёзюнден кёрюб къараргъа термилиб излегенди.

Ол суратла альбомдан алынган эки кѡагъытда эдиле. Суратланы бирем-бирем кѡолуна алыб, кѡолу бла тийиб кѡрюб, иги кесек тансыкѡлаб: «Суратланы туурама, кѡабыргѡагѡа тагѡыгѡыз», — деди. Джашлары олсагѡатдан аналары айтханча этдиле. Биринчи сурат: кѡапакъ башында кѡызыл кѡанджал баш юй мийик атлауучлары бла, терезелери ачылыб, оджагѡындан тю-тюн чыгѡа, башында джарыкъ кюн... Экинчи сурат: джулдуз кѡашхалы, акѡтюакъ, тору ат ат илкичге тагѡылыб, башында джюгени, нохтасы, юсюнде джарагѡан ат джер, терлиги, терлигинде эки бешмюйюш джулдуз. Атны кѡзлери чолпанлача джылтырай, кѡынгырбоюн, тесукѡа эте, ал аягѡы бла джерни кѡаза тургѡанча кѡрюне эди. Атны кесине, керегине да не сѡз бар эди, алай а юсюнде адамы джокъ эди...

Биринчи сурат ол Мамурханланы кѡазауат чыкѡгѡынчы элде юйлерини сураты эди. Экинчи, Ахмат джылкѡычы болуб, кеси миниб айланган атны сураты эди. Ахмат кѡошдан юйге анга миниб келиучен эди.

Ол кече Мамурханны ауругѡанына юйдегиси бла кѡб сѡлешгени, урушда ѡлген джашы эсине тюшюб, бары татыб, кечени ауурлугѡу кетгенден сора кѡзю кѡалкѡыугѡа кирди. Ол тюшюнде сандракъ этиб башлады.

...«Аны аты узакъ джол джюрюгенди. Тагѡылыб турады, джем беригиз. Аны келирине кѡурманлыкѡгѡа асыралгѡан иркни кесерге керекди. Атха ол иркни джармасындан беригиз. Башха табхан затыгѡызны да аямагѡыз. Ол атха принч, билеу салсагѡыз да артыкъ тюлдю... Ол кимни алыб келгенин билемисиз сиз?

Джашла, келинле, дженгил, болугѡуз!.. Ол сизнича машиналагѡа миниб джюрюмегенди. Ой, балам, балам! сенден кѡалгѡанла келген эдиле. Ичимден джаным

чыкыгынчы сен келмей кяаласа деб кьоркъя эдим да, кёлюмю бир басдынг... Биле эдим сени келиринги... Мен кыйналган кюн джетеринги... Энтда бир кьучакълайым... Гитче заманчыгынгдан бери да халал эдинг, эсингдемиди, аскерге кете туруб: «Анам, тамада кьарнашым аскерден сеннге письмо дженгил ийиб турмайды деб, анга уруша, сен меннге дженгил, дженгил письмо ийе турургъа онджети бош тетрадь алыб кетген эдинг... Заманынг болмай джазалайма кяалдынг? Сау онджети таза тетраддан бир чапракъ кяагыт да иймединг». «Бир кяагытны кьой, аланы барын сеннге джазыб бошагъанма... Эки артмагъым санга джазылган письмоладан толуду. Кёргюзейимми?» — дейсе. Ийнанама, балам. Менден сора сен кишини сюймегенинге, ийнанама, олтур, артда кёрюбюз. Билеме, билеме джол табмай турганынчы, ансы сен мени унутубму кьоярыкъ эдинг. Бу кесинги атынчы уа кяалай табыб миндинг, бала? Колхоз Къызыл Аскерге ийген эди, тюз айтаса... Анда ол сени кьолунга тюшгени иги эди. Насыбынчы аллах алмасын. Ат адамчады. Таулагъа тюз джолну тюзетиб, аш ашаган джерине таныш арбазгъа тартыб, аджашмай келген болур... Джауну хорлагынчы кьорешгенсе, разыма сеннге, балам! Тамада кьарнашынчы да аскерден джаралы болуб кьайтханды. Бюгюнлюкде джокъду хатасы, турады, толу юйдегиси. Бала, сен энтда джашлай тураса. Эсингдемиди, тенглеримден айырылыб кяаллыкъ тюлме деб, военкоматха барыб, кесинг тилеб кетгенинг... Сеннге олсагъатда онджети джыл болган эди, андан бери да аллай бир ётгенди. Алай а сени бет кяанынг бурунчады. Сакъал-мыйыкъ джангы ура башлагъаныча турады... «Сен сау болуб кьартайырыкъ тюлме, анам», — дейсе. Кьартайма, балам, кьартайма. «Анам, сен юретгенча джюрюгенме». Билемисе, мен сени келиринги билиб, энтда бурунча джылкычы болсанг, таугъа чыкы-

са кысаф деб, акъ башлыкъ этиб турама. Сен саугъагъа алгъан къойланы джюнюнден кесим тараб, халы ийриб этгенме... Ма бир кёрчю... Къызыл джудузду пилотканг тургъанлай кийчи... Аскер кийимлеринг бла да джарашады. Бурунча да тураса, огъай бир кесек азгъанса. Чыбыкъ кибиб ёсгенсе... Бир джукъ къабыб боша да, иги тынчлыкълы хапар айтырса»...

...Мамурхан быллай тюшле, кёрюб, бир уяна, бир къалкъый, тангны атдырды. Ол кёзюую бла джашларына, дагъыда ол эки суратха къарай эди. Юч кюнню күйюб-бишиб алай къаты ауруду. Сора тёртюнчю кюн ауруу сёнгюб, аязыб, игиден игиге танылды.

Мамурхан талай кюнден санын кеси эркин джюрютюрча болуб, орундукъгъа олтуруб, онг джанына къарагъанында, рамканы ичинде уллу портретден чырпа бёркню тюбюнден огъурлу кёзлери бла Ахматны атасы туурасындагъы къабыргъада, ол эки суратха къараб тургъанча кёрюндю.

«Атасы да джашыны суратларына менича тансыкъ болуб, кёзюн алмай къараб турады», — деб кёлуне келди. Аны юй башчысы эсине тюшюб, сагъышла узакъ джерге элтдиле... Ол сыбызгъы согъуб, тойлада тепсетиучюсю, бирге тюбегенлери, онюч джылны колхоз малда Муху Башында тау джайлыкълда айланганлары, Ахматны тай юретиюу, байрамлада ат чабдырыб ёч алыучусу.

Сыйдам мынчакъланы тыйгъычсыз санай келиб, туюмчекге джетиб тохтагъанча, ол туюмчек да сокъур туюлюб тешилирге унамагъанча, бусагъатха дери сагъышлары тынч келиб, къазауатны озгъан кюнлери суу айланмача аны эсин бурдула.

Қъазауатны кыйын джылларында къачда къанатлыла уяларын кююб, ёзенледен сюрюу-сюрюу тебрегенлери, чурумсуз узакъ, узун джолгъа джюрюгенлери. Аталары джашларын кёрмей ауушханы... Была тургъан кърургъакъ джерде тау сууну излеги эсине тюшюб:

— Ортанчы келин, бир суу берчи, ичерге, деб кычырды. «Доктор кыйнамагъан сууну буюрмайды», — деб, келин исси шайны келтиргенинде, унамай: «Огъай, джюрегим сууукъ теберди сууну излейди!» — деди.

Мамурханны бусагъатда сууну не ючюн ичгенин киши да билмей эди. Ол суудан юй башчысы, джашы кеси ючюн юч керё тогъуб, чын аякыны ызына узата: «Бу дарманды, дарман», — деди. К и т а б н ы бетлерин ачыб окъугъанча, берч кюлларыны аязларына къараб, кюлларын ууду. Сора джюрегине салды. Аны джюреги ауруй эди. Дагъыда бир кесекден: «Тюзлюкге эки шагъат керекди» дегенлей, бу эки сурат кыйын джыллада узун джолоучулукъда да болгъандыла». Ахматны чыртда башха джугъу кълалмагъанын эскериб, кёзю чыракъ кетиб тургъанлай, бешикдеги сабийчикни уяныб джылагъан тауушу Мамурханны сагъышын бёлдю.

...Таулагъа джаз келди. Терекле кърумашча агъарыб чакъгъандыла. Къанатлыла джылы джерледен кыйтыб, къууанч тыбырлы болуб, эски ёзенледе уяла ишлейди. Быйыл тау ёзенледе гокка хансла джауумсуз джерледе кекел-кекел битгенлеча болмай, джерни бетине бирден тёгюлюб, къатапа кюйюзча джасайдыла. Нарат ийисли тау хауа Мамурханны джюрегине балхам салгъанча кёрюнеди.

Мамурхан иги болуб, энди барына оноу, кёл этеди.

Джашланы, келинлени ишге ашырыб, юйге, сабийлеге къарайды. Юйлерине от этилиб, Мамурхан джылы юйню ортасында джашындан туугъан бир къызчыкъ да тобугъунда ойнай, бешикдеги туудугъуна белляу айта, урчукъ ийиреди. Беш джыл болгъан бир къызчыкъ да столгъа къабланыб къагъытха кызыл, сары, кёк бояула блогка хансланы суратларын салады. Ол аланы къарт анасына алыб келиб:

— Ання, была ариумудула, мен суратчы боллукъмамы? — деб сорады. Къарт анасы да аны башчыгъын сылай: «Ариудула, балачыкъ, ариудула. Атангы къарнашы да сурат салыргъа бек сюе эди. Джашауу, фахмусу да санга къалгъанды. Ариу суратла саласа, кызым, джарыкъ бояула бла сал», — дейди.

Бир-бирледе тийреде ат кишнеген таууш эштсе, Мамурхан терезеден эшикге къарайды. Дагъыда баласына иги джора этиу, ана умут ёмюрде да юзюлмейди.

— Шукур, быйыл къалай иги джаз болгъанды. Джазууну иги саугъалары да кёбдю деб, ана бетин да, кёкюрегин да сылай, джарыкъ кюннге айланыб, сабыр къарайды.

Юйде темир орундукуну бшында къабыргъада ол эки сурат тагъылганлай турадыла. Биринде от этилген юй. Экинчисинде — ат илкичи къатында джерленнген ат. Алай а аны юсюнде адамы джокъду... Ол ат джангыз анасындан къалгъанлагъа иесин урушда тас этиб, джюгени юзюлюб, сюйреле, сюйреле арбазына чабыб келген атча алай кёрюнеди.

Юйню оджагъындан чыкъгъан тютюн кёксюл кёкке ахсыл джол салгъанды. Алтын кюн акъ къарлы тауланы башындан джерге джарыгъын аямай тегеди.

Ахмат да арбазлада быллай рахат кюнлени сюйюб ол эки суратны аны ючюн салгъан болур эди.

1957

К ъ о й ч у

(Х а п а р)

1

Узун нарат сыртлыкъла, бал таракълача, бир-бирлеринден айырылыб, аякъ джанлары келиб тар ёзеннге тиреледи. Аланы кюн бет джанларында кириш къаяланы араларында тобукъга джетген къауданны не сууукъ къыш да къар тутмайды. Алай а аны тюбю бузлаб, адам джюрюялмазча тайгъакъ болады. Кенгден къарагъаннга ол кюнбетледе джайылгъан къойла, аланы сюрюучюлери бир учхара затха илиниб тургъанча, къоркъуулу кёрюнедиде. Кертиси да, ол джерледе къойланы кютю бек къоркъуулуду.

Совхозну къойлары эртден ашдан сора къауданнга джайылыб, кеф этиб, ингирги стауатха къайтыучан эдиле. Қъойчу Ахмат тайгъаны сайын бюгюн тагъайларын салмай келгенине сокърана, къойланы алларында таякъга таяныб, тауушу да ёзенни зынгырдатыб джырлайды. Джырлагъан тауушун къаяла бир-бирлерине бериб бошагъынчы, Ахматны эки аягъы да бирден тайыб, учуб тебреди. Энди тюз тюбюмде къаядан кете эсем, сау сюегим да къалмаз деген къоркъуугъа киргенлей, къойла сол джанындан юркуюб, Ахмат таба басындыла. Аланы бошуна юркмегенлерин билиб, аллына бёченнги болуб, учуб баргъан Ахмат не къычыралгъанын да къычырыб,

онг билегине таяна, башын кьойла таба буруб туайлаб, кюн бетни ёрге илиниб тебреди. Ол кьойланы араларына джетерге аланы огъары жанларында къаудан бегли бир бёрюню сюрюуню ары бла бери джырыб айланынганын эсledi. Олсагъатдан Ахмат кычырыкъ этиб, таягъын да силке, бёрю таба мыллыгын атды.

Ол джетгинчи бёрю сермеб бир кьойну къуйругъундан тутуб, бурну бла тюрте, сюрюуден айырыб, эниш сюрем айланды. Ахмат да хахай-туай эте, джыгъыла, кьоба бёрюню аллына тебреди. Къойчуну джууукълашханын эслеб, аманлыкъчы кьойну да атыб тюз кёндеден джортуб, сора ызына айланыб, тишлерин чыкырдатыб тохтады. Ахмат кьоркъмай анга таукел айланыб келгенин кёргенинде, бёрю кьойладан тюнгюлюб къачыб сора мычымай чауулгъа кирди. Къойчу ызына къайтыб сюрюу таба айланды. Ол маллагъа джетгинчи кьой туруб, бёрю таба тебрегенлей, кьойчу джетиб кьойну аягъындан бууду. Бир кесек эс джыйгъанлай, кьойну башын сюрюу таба буруб, бираз турду. Сора кьой, кёзлери джана, кеси сюрюуню эслеб, ары чабды. Къой айырылыб бир талайны арлакъгъа баргъанындан сора, аны къуйругъунда, джохар терекни кызыл чапрагъыча, бир кызаргъанны эслеб, Ахмат тутхан заманында нек кёремегенине кеси кесине айыб этди.

Къойчу бир талай заманы да солууун алалмай, кьойла да, бёрю да тегерек айланынганча болуб турду. Ол эс джыаргъа бёрю эрнин-бурнун джалай, энтда бир тюбеширбиз дегенча ызына къарай, сыртлыкъдан ташайды. Ахмат да кьойну къуйругъуна къайгъы эте, сюрюуге келди. Ол джаралы кьойну излеб, тутуб къарагъанында, къуйрукъ тюшерге джетиб тура эди. Ахмат кеси кесине: «Бюгюн учхара кюнюме тюбединг да энтда бир кёрюшюрбюз, кьойну къанын сенден алырма!» — деб кьойларын стауат таба ышырыб кетди.

Ахмат сюрююню ингир ашха къайтарыб, хапарын джёнгерлерине айтды. Мал дохтур джаралы къойну болумун кёрюб, къуйругъуну тюшерин айтханында, Ахматха андан да бек ачыу болуб, къошну тамадасына: «Эртденбла да къойланы мен кютейим, мен ол бёрюню не ёлтюрюрге, не ла къой кютгенни атын сагъынмам», — деди. Къошну тамадасы: «Уллу кёллюлюк джарамайды, биргегизге таймаздан шкок, ит джюрютюрге керексиз, ол бёрю да сени сакълаб а турмаз», — деб, разы болмагъанын билдирди. Ахмат кесини айтханына андан да бек джабышды. Тамада да сёзюн соза: «Бёрю бир джерде къл этди эсе, ол аны излеб экинчи да алайгъа келеди. Хар кюн сайын аны джолу болуб барса, хар кюнде да алайгъа ажымсыз келликди», — деб, кесини джашауундан талай юлгю айтды. Ахмат да сагъышланыб: «Ол менден къойну кутхармагъанлыкъгъа, умутлу болуб кългъанына ишек джокъду, нек десенг: биринчиси, ол харам джаныуар мени итим болмагъанын биледи, экинчиси, шкок таууш эштмегенди, айтыргъа, мен аны кюркютмагъанма», — деб, энди мен айтханнга сёз табмазсыз дегенча джёнгерлерине джити къараб тохтады. Тамада къойчу: «Да энди бёрюню кълалай этиб ёлтюрюрге мурат этесе?» — деб сорду. Ахмат ичинден сагъыш этгенин да билдире: «Мен эртденбла биргеме шкогуму джерлеб, джарашдырыб, тагъайланы унутмайма, ит заран болгъан болмаса, хайыры боллукъ тюлдю», — деди. Чыгаркасын кълбындырыб бошаб, дагъыда башлады:

— Къойланы биягъы джерге джаяма, кесим а къойланы баш джанларында къланы тюбуне бетджан къуруб джатама, бёрю биягъы сыртлыкъдан ауар деб умут этеме. Ол кълала таба келсе, мени тюб джаным бла оза-

рыкъды, сора мен анга кесими таныта билirme», — деб керти да бёрюню уруб алгъанча къууанды.

Къойланы кютерге кёзюю келген Мудалиф Ахматны бичим салгъанына сукъланыб, мен да сенича тюлмени, сенденми хомухма дегенча:

— Эртденбла кёзюу меникиди, бир адам этгенни биз да этербиз, акъыл алайды, — деб разы болмагъан кёзлерин тамада къойчу таба ийди.

Тамада къойчу:

— Бёрюлени арты ол тюлдю, биз эртде киши кёкени тюбюнде кёрюб, кесине иги джора этгенча этмейик. Алай а ол къоянны кёрюб эте эди, биз бёрюню кёрген да этмейбиз, келмей къаллыкъ эсе да билмейбиз, Ахматны бир разы этейик, — деди. Мудалиф кеси онгсунмаса да, тамаданы айтханындан чыгълмады.

III

Къойчула ингирги ашдан сора къойланы джылы баулагъа джыйыб, къошха кирдиле. Мал дохтур келтирген газетледен да бир талай джангы хапар да окъуб, ушхуур ашаб бошагъандан сора да хар ким сынагъан затындан айтыб лахор этдиле. Тамада къойчу тамагъын да ариулай башлады:

— Кесигиз кёресиз, биз къошда джашагъанлыкъгъа, газет, журнал окъуб, радиога тынгылаб, дуниядан хапарлыбыз. Къралыбызда дуняда не джангы хапар болса да билебиз. Кърал кюч бла маллагъа джылы орунла этдиле. Ашлары барды, кесиби инджилмейбиз. Бурун заманда хар ким кесини малчыгъы бла бирер тешике кириб, дуниядан малчыны хапары джокъ эди. Маллагъа джарлыланы мекам этерге къарыулары болмай, кёбюсюню малы кыш бузджюрек болуб кырыла эди. Бёрюле уа саулай сюрюулени кырыб кетгени да бола эди.

Мен кесим джаш заманымда хаман малчыкъларыбыз бла айлана эдим. Кече болса, къуру «кюл таш» бла заман ашыра эдик. Бир джыла къойчукъларыбыз бла Одаллы Башына не итим, не шкогум болмай, джайлыкъ кьошха чыкълган эдим. Гёзенек этгинчи къойла кьошну къатында джата эдиле. Мен джукъ къабыб чыкългынчы, бир харам бёрю къойчукълагъа тюзелди да, бир-бири ызындан кечелеп кечеге юч къойну къоратды. Хар кече сайын мени азыкългъа къачан олтургъанымы билгенча келиучен эди. Эм артында Нарат сыртлыкълдан аркъам бла чыракъ ташыб, шынкъарт этиб, азыгъымы къойланы къатында ашай, сакълаб алай тохтатдым. Артда, мени насыбыма, итлери бла къойчула келдиле да, алай бла тынчылыкълы болдум, — деб тынч солуб, сёзюн бошады. Малчыла лахорларын бошаб, кьош къуушуу болса да, Ахматны кёзюне кълалкъуу кирмей бир талай заманны турду. Алай бла джукълаялмазлыкълын билиб, башын басдырды. Эшикде Добарны чапханы къулагъына келе турса да, кеси да кълалкъуугъа кирди. Кече арасында аланы кьошда кълалгъан мал дохтур Ахматны: «Не этесе? Не этесе?» — деген тауушу бла уятды. Ахмат не болгъанын да билмей: «Не болду, не болду?» — деб сорду. Дохтур: «Болуб а не боллукълду, бир иги джукълаб тургъланлай, бойнумдан бууб, хырылдатыб уятдын», — деди.

Ахмат тюшюнде дохтургъа алай этгенине уяла, дженгерлери джукълай джукълamay эселе да тюшюн эсине тюшюре, акъыртын айтыб башлады. «Мен къаяны тюбюнде тургъланлай, бир джанымдан тёрт бёрю чыкълдыла да къойла таба айландыла. Шкогуму огъары аягълына миндириб тарттым, атылмады. Мен шкокну бёрюле таба айландырыб, мыллыгъымы атайым дегенлей, тюз этегиме дагълыда бир бёрю джабышды да иймеди. Не кюрешдим тургълан джеримден ёрге туралмадым. Ол тёрт бёрю уа

кьойланы ары-бери айландырыб джырадыла. Болма-
гъанында, бир бёрюню тюз богъурдагъына бир илинел-
сем деб кюрешгенлей, сен да мени уятдынг, — деб Ах-
мат тюшюн айтды.

— Не акъылынг да ол джангыз бёрюге киргенди да
аны ючюн кёрюнеди, хайда, джукълайыкъ, — деб экиси
да сёзю тохтатдыла.

Эртденбла кьойчула ашаб-ичиб, накъырда-чам эте
чачылдыла.

Ахмат кьойланы ал кюнюнден да эртдerek биягъы
къауданнга джайды. Кеси айтханча, Акъ къаяны туюбу
не джарашды. Кьойла терен къауданнга сингиб, къу-
лакъгъа дери джетиб, дагъыда ызларына къайтадыла.
Чегет бауурда джюрюген зат, кьойла Ахматха кьолуну
аязындача кёрюнедиле. Къышхы кюнню къарыуу бол-
маса да, кюнбетни ол сюйюб тынгыларча джылытады.
Къайгъысы болмагъан адам алайда иги къалкъыргъа
боллукъду.

Ахмат бёрю келмейми къалады экен деб, сагъышлы
болуб къайытса, Мудалиф аны хиликге этериги да кёзю-
не кёрюне, тургъанлай, кьойланы тынчлыкъсыз болгъан-
ларын сезди. Арабин, башха джанындан келибми къал-
ды деб, сескекли болуб, тёрт джанына къарады.

Кюн бетни туюбюнде къаяланы башы бла эки сырт-
лыкъ ышанны ортасына джетиб, бёрю джортуб келе эди.
Аллында сыртлыкъдан чыкъса, тюз кьойланы юслерине
чыгъарыкъ эди. Ахматны джюреги дженгил-дженгил те-
биб, шкогун бёрю чыгъар сыртлыкъгъа айландырыб,
кесин кьолгъа алыб сымарлады. Бёрю мычымай сырт-
лыкъгъа таяныб башлады. Ахмат бла бёрюню арасы
алай джууукъ болмаса да, бёрю сыртлыкъгъа чыгъар-
гъа шкокну сампалын тартды. Экинчи кере къарагъа-
нында, шкокдан чыкыгъан тютюнню ичи бла бёрюню
бели энгишге ийилгенча кёрюндю. Эки кёзюн да бёрю-

ден алмай, аны таба айланды. Ол бир кесек баргъанлай, бѣрюню сырты кызаргъанча болуб, кызаргъаны уллудан уллайыб, саулай кыбыргъасына джайылды.

Къаяла Добарны чабхан тауушун ёзенни аягъындан келтирди. Ахмат бѣрюге джетерге бѣрю окъ тийген джерден аз сюркелиб, аны таба айланыб, биягъы тишлерин чакъдырды. Окъ бѣрюню тюз сырт омурауун юзюб ётген эди. Ахмат къууаныб, сюрююне бурулуб кыарагъанында, къойла кюн бет бла чегет бауурну арасында джоппу болуб, алларын да бери айландырыб, бурунлары бла сызгъыра тура эдиле. «Да энди къойлагъа чабарынгы ахыры бюгюн болур эди. Къойда тишлеринги энтда бир кѣргюзчю», — деб Ахмат таягъы бла бѣрюге узалды. Сора мычымай, бѣрю аякъларын созду. Ол уллу ана бѣрю эди. Ахмат бычагъына да джаныу эте, аны терисин алыргъа чѣкдю.

1960

Азамат Алимович Суюнчев

ЧЕЛОВЕЧНОСТЬ

Повесть и рассказы

на карачаевском языке.

Редактор Н. М. Кагиева.
Художник К.-М. Нурмагомедов.
Худ. редактор Д. Х. Кубанов.
Тех. редактор Г. М. Хомякова.
Корректор Р. А. Гочияева.

Сдано в набор 28-XII-1965 г.
Подписано в печать 24-IX-1966 г.
Формат 70х101/32. Физ. п. л. 2.5.
Усл. п. л. 3,42. Уч.-изд. л. 3,08
ВУ 32144. Тираж 1000 экз.
Заказ № 5905. Цена 17 коп.
Тем. план 1966 г. № 5.

Ставропольское книжное
издательство — 1966
Черкесская типография.
г. Черкесск, Первомайская, 47.

БАШЛАРЫ

Халал джюрекле (повесть)	5
Эки сурат (хапар)	66
Къойчу (хапар)	73

Багысы 17 кап.

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК — 1966